พระธรรมเทศนาธรรมปทัฏฐกถา
เรื่อง พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะ

โดย

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)

พระธรรมเทศนาธรรมปทัฏฐกถา

เรื่อง พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะ

โดย

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)

พระธรรมเทศนาธรรมปทัฏฐกถา
เรื่อง พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะ

โดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ)

ISBN 978-974-623-143-5

พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๕๐ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๕๑ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๕๕๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ บริษัท ธนาเพรส จำกัด
๔๘/๒๙-๓๑ ซอยจุฬา ๒ ถนนบรรทัดทอง
แขวงวังใหม่ เขตปทุมวัน กรุงเทพฯ ๑๐๓๓๐
โทรศัพท์ : ๐ ๒๒๑๖ ๙๑๒๒-๔, ๐ ๒๒๑๔ ๕๐๖๐
โทรสาร : ๐ ๒๒๑๔ ๐๗๒๑, ๐ ๒๒๑๔ ๐๐๓๘
E-mail : tana@tanapress.com

คำปรารภ

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) อดีตอธิบดีสงฆ์ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ได้รจนาพระธรรมเทศนาธรรมปทัฏฐกถา เป็นสำนวนเทศนาโวหาร เมื่อปี พ.ศ.๒๕๐๕ เป็นเรื่อง ๆ และแบ่งเป็นกัณฑ์ ๆ บางเรื่องที่เป็นเรื่องยาวก็แบ่งเป็น ๒-๓-๔ กัณฑ์ จากคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย แต่ยังไม่เคยตีพิมพ์ออกมาเผยแพร่

ในการบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเนื่องในวันคล้ายวันมรณภาพและครบชาตกาล ๑๐๔ ปี ๑ เดือน ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ในวันเสาร์ที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๕๐ และการเฉลิมฉลองพระภิกษุไทยที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ จัดส่งไปศึกษาต่อที่ประเทศสหภาพพม่าจนสำเร็จตามหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมชั้นสูงของรัฐบาลพม่า และได้กลับมาปฏิบัติศาสนกิจเผยแพร่พระสัทธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพ และคุณภาพเป็นอย่างดีทั้ง ๔ รูป คือ -

๑. พระอาจารย์สว่าง ติกฺขวีโร ประโยค ๑-๒ พระวิปัสสนาจารย์

๒. พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร ป.ธ. ๖ สาสนธชธัมมาจริยะ

๓. พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล ป.ธ. ๖ สาสนธชธัมมาจริยะ ติปิฏกอุภโตวิภังคโกวิทะ วินยปาฬิปารคู

๔. นายจำรูญ ธรรมดา ป.ธ. ๔ สาสนธชธัมมาจริยะ

ในโอกาสนี้ ได้คัดเลือกเอาธรรมบทเทศนาเฉพาะเรื่องพราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะ เป็นเรื่องที่ ๖ ในพุทธวรรคที่ ๑๔ ลำดับเรื่องที่ ๑๕๓ ซึ่งมีเนื้อหาการแสวงหาที่พึ่งอันเป็นสาระแก่นสาร และการยึดถือเอาพระรัตนตรัยว่าเป็นสรณะให้แก่ตนโดยชอบ โดยถูกต้อง ด้วยการเจริญสมถวิธี และวิปัสสนาวิธี มาตีพิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมวิทยาทาน เพื่อน้อมสำนึกเป็นอนุสสติคุณในเจ้าประคุณสมเด็จฯ

ขออนุโมทนาคุณอุดมพร สิรสิทธิ ช่วยเรียงพิมพ์ จัดวรรคตอน และทุกท่านที่มีส่วนร่วมช่วยสนับสนุนตลอดมาด้วยดี

(พระครูวรปัญญาคุณ)

วัดมหาธาตุ คณะ ๒๕
กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐
โทร. ๐๒-๒๒๒๒๙๗๙

สีหมานสปุคฺคลาภิตฺถุติคาถา

๑. สีหมานสปุคฺคลา จตฺตาโร ภิกฺขุปาสกา
อาสภมหาเถเรน วสนฺตํ **วรปญฺญวํ.**

๒. มหาธาตุวิหารมฺหิ อติวายามการกํ
ปญฺจวีสมคณวํ เปสิตา มฺรมฺมรฏฺฐเก.

๓. สทฺธมฺมุคฺคหณตฺถาย สทฺธมฺมนยโกวิทา
ปจโม **ติกฺขวีโร** โส วิปสฺสนาจริโย ตถา.

๔. ทุติโย **ธมฺมาลงฺกาโร** ธมฺมาจริยปนฺติโก
ตติโย **ญาณกุสโล** ธมฺมาจริยปนฺติโก.

๕. โกวิโท จุโภวิภงฺเค วินยปาฬิปารคู
จตุตฺโถ **จำรูญ ธรรมดา** ปญฺญาวรมุปาสโก.

๖. สาสนธชธมฺมาเจโร สาสนโชตกา อิเม
จตฺตาโร ภิกฺขุปาสกา สีหมานสปุคฺคลา.

๗. อิทานิ สิขาปตฺตานํ มยํ จ ตุฏฺฐมานสา
เตสํ สิสฺสา สมคฺคมฺห สุกโรม มหุสฺสวํ.

๘. สาสนโชตกา ตุมฺเห ธมฺเม โหถ สคารวา
สุขปฺปตฺตา นิโรคา จ อิติ โน มภิปตฺถนา.

๙. สิสฺสภูตา มยํ ตุมฺเห วนฺทาม สิรสาทรํ
สีหมานสปุคฺคเล อาเจรมนปูรเก.

จนฺทสงฺคามวํสิกอรุโณทยนาเมน อุปาสเกน อิมา คาถา รจิตา.

คำแปลสดุดีสีหมานสบุคคล

พระภิกษุและอุบาสกผู้มีใจสิงห์ทั้ง ๔ ท่าน ซึ่งท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) มอบให้พระครูวรปัญญาคุณ เจ้าคณะ ๒๕ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฏิ์ ดำเนินการด้วยความพยายามอย่างยิ่ง ส่งไปที่ประเทศพม่าเพื่อศึกษาพระสัทธรรม ท่านเหล่านั้นได้เป็นผู้เชี่ยวชาญในแนวทางของพระสัทธรรม

ท่านที่หนึ่ง พระอาจารย์สว่าง ติกฺขวีโร สำเร็จชั้นพระวิปัสสนาจารย์

ท่านที่สอง อาจารย์พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร สำเร็จชั้นสาสนธชธัมมาจริยะ

ท่านที่สาม อาจารย์พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล สำเร็จชั้นสาสนธชธัมมาจริยะ ติปิฏกอุภโตวิภังคโกวิทะ และวินยปาฬิปารคู

ท่านที่สี่ อาจารย์จำรูญ ธรรมดา หรือชื่อภาษาบาฬีว่า ปัญญาวระอุบาสก สำเร็จชั้นสาสนธชธัมมาจริยะ

พระภิกษุและอุบาสกทั้งสี่ท่านนี้มีใจดังราชสีห์ ทำให้พระพุทธศาสนารุ่งเรือง

บัดนี้ ข้าพเจ้าทั้งหลายผู้เป็นศิษย์ของท่านเหล่านั้นรวมทั้งคนอื่นๆ ด้วย ต่างรู้สึกยินดีจึงพร้อมเพรียงกันจัดงานฉลองอย่างดียิ่งให้ท่านผู้สำเร็จการศึกษาแล้ว

ขอท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ทำให้พระพุทธศาสนารุ่งเรือง มีความเคารพในพระสัทธรรม ประสบสุข และปราศจากโรคาพาธด้วยเถิด นี่เป็นความปรารถนาของข้าพเจ้าทั้งหลาย

ข้าพเจ้าทั้งหลายผู้เป็นศิษย์ ขอนมัสการน้อมไหว้ท่านทั้งหลายผู้มีใจดังราชสีห์ ผู้ทำให้ใจของครูบาอาจารย์ทั้งหลายเต็มเปี่ยม ด้วยเศียรเกล้าด้วยความเคารพยิ่ง

รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม : ประพันธ์

พระธรรมเทศนาธรรมปทัฏฐกถา

(๖) เรื่องพราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะ [๑๕๓]

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

พหุํ เว สรณํ ยนฺติ ปพฺพตานิ วนานิ จ
อารามรุกฺขเจตฺยานิ มนุสฺสา ภยตชฺชิตา.
เนตํ โข สรณํ เขมํ เนตํ สรณมุตฺตมํ
เนตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ.
โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สํฆญฺจ สรณํ คโต
จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ.
ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ ทุกฺขสฺส จ อติกฺกมํ
อริยญฺจฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ทุกฺขูปสมคามินํ.
เอตํ โข สรณํ เขมํ เอตํ สรณมุตฺตมํ
เอตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจตีติ.

บัดนี้ จะวิสัชนาพระธรรมเทศนาเรื่องพราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะ อันมีมาในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย พุทธวรรคที่ ๑๔ แห่งสุตตันตปิฎก นับเป็นลำดับเรื่องที่ ๑๕๓ เพื่อให้สำเร็จเป็นมหากุศลส่วนธรรมเทศนามัย และขอเชิญท่านสาธุชนพุทธบริษัททั้งหลายจงตั้งใจสดับตรับฟังพระธรรมเทศนาโดยโยนิโสมนสิการเป็นอันดี เพื่อให้สำเร็จเป็นมหากุศลบุญยนฤธีส่วนธรรมสวนมัยสืบไป ณ บัดนี้ ดำเนินความว่า

สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต - สมัยหนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดาเสด็จประทับพระอิริยาบถอยู่ ณ วัดพระเชตวันมหาวิหาร กรุงสาวัตถี ขณะที่ประทับนั่งอยู่บนกองทรายได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดพวกฤาษีทั้งหลายโดยทรงปรารภพราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะผู้เป็นปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนักของพระเจ้ามหาโกศลให้เป็นอุปบัติเหตุ ซึ่งมีเรื่องเล่าดังต่อไปนี้

โส กิร มหาโกสลสฺส - ได้ยินมาว่า พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตตะนั้นได้ดำรงตำแหน่งเป็นปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนักของพระเจ้ามหา-โกศล ผู้ทรงครองราชสมบัติอยู่ในพระนครสาวัตถี เมื่อพระเจ้ามหาโกศลผู้เป็นพระราชบิดาเสด็จสวรรคตไปแล้ว ปเสนทิราชกุมารได้ทรงเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าโกศลสืบราชสันตติวงศ์ต่อมา และท้าวเธอได้ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พราหมณ์อัคคิทัตตะนั้นคงดำรงในตำแหน่งปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนักอยู่ตามเดิม เมื่อเวลาที่ท่านอัคคิทัตต-ปุโรหิตาจารย์เข้าไปเฝ้ายังพระราชสำนัก พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ทรงทำการเสด็จลุกขึ้นต้อนรับ และทรงพระราชทานให้นั่งที่นั่งเสมอกับด้วยพระองค์ โดยทรงรับสั่งด้วยพระมธุรวาจาว่า “ท่านอาจารย์ เชิญนั่งตรงนี้” ทั้งนี้ ก็โดยที่ทรงคารวะในพระราชบิดาว่า “ท่านอัคคิทัตตะนี้เคยเป็นปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนักมาแต่ครั้งสมัยพระราชบิดาของเรา”

ฝ่ายท่านอัคคิทัตตปุโรหิตาจารย์ เมื่อได้เห็นพระอาการของพระราชาที่ทรงคารวะอย่างนั้น จึงครุ่นคิดอยู่ว่า "พระราชานี้ทรงคารวะในเรามากเหลือเกิน แต่ว่าถึงใคร ๆ ก็ไม่สามารถที่จะเอาพระราชหฤทัยของพระราชาทั้งหลายตลอดกาลเป็นนิจได้ อนึ่ง พระราชานี้ยังทรงพระเยาว์ ยังทรงเป็นหนุ่มน้อย การเสวยราชสมบัติร่วมกับคนที่มีวัยรุ่นราวคราวเดียวกันนั้นแล จึงจะทรงมีพระสำราญเบิกบานพระราชหฤทัย ส่วนเรานี้เป็นคนแก่เกินกาลแล้ว ควรจะกราบทูลลาออกจากตำแหน่งไปบวชแสวงหาความสงบเสียจะดีกว่า"

ครั้นต่อมา ท่านปุโรหิตาจารย์ก็ได้ตัดสินใจกราบทูลขอพระบรมราชานุญาตออกบวชตามความดำริของตน เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว ก็ให้ตีกลองร้องประกาศไปทั่วพระนครสาวัตถี แล้วได้บริจาคทรัพย์สมบัติของตนให้เป็นทานตลอดกาล ๗ วัน ครั้นแล้วจึงออกบวชเป็นฤาษี อันเป็นลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนาตามที่มีนิยมปฏิบัติกันอยู่ในสมัยนั้น อาศัยที่ท่านอัคคิทัตตปุโรหิตาจารย์นั้นเป็นตัวการ จึงมีคนทั้งหลายประมาณ ๑๐ พัน ได้พากันออกบวชตามท่านอัคคิทัตตะนั้น ท่านอัคคิทัตตฤาษีพร้อมด้วยคณะสานุศิษย์ทั้งหลาย ได้ไปตั้งอาวาสสถานพำนักบำเพ็ญธรรมอยู่ ณ ตรงกลางระหว่างพรมแดนของแว่นแคว้นอังคะ มคธะ และแว่นแคว้นกุรรัฐติดต่อกัน และท่านอัคคิทัตตฤาษีได้ให้โอวาทแก่บรรดาสานุศิษย์ว่า "พ่อมหาจำเริญทั้งหลาย เมื่ออกุสลวิตก ๓ ประการ ชื่อ กามวิตก พยาปาทวิตก และวิหิงสาวิตก เกิดขึ้นในจิตสันดานของพวกท่านคนใด

คนนั้นต้องไปขนเอาทรายจากแม่น้ำมาเทกองรวมกันไว้ ณ ที่ตรงนี้ครั้งละห่อ ๆ ทุกครั้งไปอย่าให้ขาด” ฤๅษีสานุศิษย์เหล่านั้นพากันเชื่อฟังปฏิบัติตามโอวาทโดยเคารพ คือ กามวิตกเป็นต้นเกิดขึ้นในจิตสันดานเมื่อไร ก็ได้ไปขนเอาทรายมาเทกองไว้ ณ ที่นั้นทุก ๆ ครั้ง และทุก ๆ คนไป เพราะเหตุนั้น เมื่อจำเนียรกาลนานมา ที่ตรงนั้นจึงกลายเป็นกองทรายขนาดใหญ่ และได้มีพญานาคตัวหนึ่ง ชื่อ อหิฉัตตนาคราช ได้เข้าไปครอบครองอาศัยอยู่ ณ ที่กองทรายนั้น

อนึ่ง มหาชนชาวแว่นแคว้นอังคะ มคธะ และกุรุรัฐทั้งหลาย ได้พากันนำเอาเครื่องสักการบูชาเป็นอันมากไปถวายทานแก่พวกฤๅษีเหล่านั้นทุก ๆ เดือนเป็นประจำตลอดมา ท่านอัคคิทัตตฤๅษีผู้เป็นหัวหน้า ได้ให้โอวาทพร่ำสอนแก่มหาชนเหล่านั้น มีใจความสำคัญว่า “ท่านทั้งหลาย จงพากันยึดถือเอาภูเขา ป่าไม้ สวน หรือต้นไม้ไว้เป็นที่พึ่งแก่ตน ๆ เถิด ท่านทั้งหลายจักรอดพ้นจากทุกข์ภัยทั้งปวงได้ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ แม้บรรดาฤๅษีสานุศิษย์ทั้งหลาย ท่านอัคคิทัตตฤๅษีก็ได้ให้โอวาทโดยทำนองเดียวกันนี้นั่นเทียว

โพธิสตฺโตปิ มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมนฺโต - ฝ่ายสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์สิทธัตถราชกุมาร เมื่อเสด็จออกทรงผนวช ได้ทรงบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณเป็นพระบรมศาสดาจารย์แล้ว สมัยที่อัคคิทัตตฤๅษีตั้งสำนักสอนสานุศิษย์และมหาชนอยู่อย่างนั้น สมเด็จพระพุทธองค์ทรงอาศัยพระนครสาวัตถีเสด็จประทับอยู่ ณ วัดพระเชตวันมหาวิหาร ได้ทรงตรวจพระพุทธญาณดูหมู่สัตวโลกในเวลาใกล้รุ่ง

ทรงทอดพระเนตรเห็นท่านอัคคิทัตตฤาษีกับทั้งสานุศิษย์ทั้งหลาย เข้าอยู่ในขอบข่ายคือพระญาณของพระองค์ และทรงหยั่งทราบว่า "พวกฤาษีเหล่านั้นเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอุปนิสัย มีอินทรีย์แก่กล้าควรแก่จะได้บรรลุพระอรหัตแล้ว"

ครั้นเวลาเย็น จึงทรงรับสั่งหาพระมหาโมคคัลลานเถระมาเฝ้าแล้วทรงมีพระพุทธดำรัสตรัสสั่งว่า "โมคคัลลานะ เธอเห็นหรือไม่อัคคิทัตตฤาษีกำลังชักจูงมหาชนให้เข้าใจไปในทางที่ผิดอยู่นั่น เธอจงไปจงให้โอวาทสั่งสอนแก่พวกฤาษีเหล่านั้น"

พระมหาโมคคัลลานเถระกราบทูลว่า "พระพุทธเจ้าข้า พวกฤาษีเหล่านั้นมีจำนวนเป็นอันมาก ลำพังแต่ข้าพระพุทธเจ้าผู้เดียวจักไม่สามารถกลับใจให้ปฏิบัติชอบได้ ถ้าพระพุทธองค์จักเสด็จไปด้วยก็จักสามารถกลับใจพวกฤาษีเหล่านั้นได้อย่างแน่นอน" สมเด็จพระบรมศาสดาทรงรับสั่งว่า "โมคคัลลานะ แม้เราก็จักไปเหมือนกันแต่เธอจงล่วงหน้าไปก่อน"

เถโร ปุรโต คจฺฉนฺโตว - พระมหาโมคคัลลานเถระรับพระพุทธบัญชาแล้ว ก็ล่วงหน้าไปก่อน ขณะที่ไปนั้นได้ดำริเห็นเหตุการณ์ว่า "พวกฤาษีเหล่านั้นเป็นผู้มีกำลังเข้มแข็งด้วย มีจำนวนมากด้วย ถ้าเราจักพูดอะไร ๆ ขึ้นในที่ประชุมของพวกฤาษีเหล่านั้น เขาทั้งหลายก็จะพึงพากันลุกฮือขึ้นเป็นพวก ๆ แล้วก็จักทำให้เสียการไป"

ครั้นแล้ว พระเถระจึงได้บันดาลให้ฝนเม็ดโต ๆ ตกลงด้วยอานุภาพของตน เมื่อฝนตกลงมาดังนั้น พวกฤๅษีเหล่านั้น จึงต่างพากันลุกขึ้นแยกย้ายไปสู่บรรณศาลาของตน ๆ ส่วนพระเถระได้ไปยืนดักรออยู่ที่ประตูบรรณศาลาของท่านอัคคิทัตตฤๅษี พอท่านอัคคิทัตตะมาถึง จึงร้องทักขึ้นอย่างดัง ๆ ว่า "อัคคิทัตตะ"

ฝ่ายท่านอัคคิทัตตฤๅษี พอได้ฟังเสียงพระเถระทักระบุชื่อตนดังนั้น จึงคิดว่า "ในโลกนี้ไม่มีใคร ๆ ที่จะกล้าเรียกชื่อเราตรง ๆ เช่นนี้ ใครหนอมากล้าเรียกชื่อเราได้" เพราะเป็นผู้มีมานะทิฏฐิแรงกล้า จึงถามสวนขึ้นอย่างเสียงแข็งว่า "นั่นใคร"

พระเถระตอบอย่างใจเย็นว่า "ข้าพเจ้าเองแหละ พราหมณ์"

ท่านอัคคิทัตตะซักว่า "เจ้าพูดอะไรกัน"

พระเถระตอบว่า "อ๋อ ข้าพเจ้าใคร่จะขอให้ท่านกรุณาอนุญาตที่พักให้ข้าพเจ้า ณ ที่นี้สักราตรีหนึ่ง"

ท่านอัคคิทัตตะปฏิเสธอย่างไม่มีเยื่อใยว่า "ที่นี้ไม่มีที่พักบรรณศาลาหลังหนึ่ง ก็สำหรับคนหนึ่ง ๆ เท่านั้น"

พระเถระขอร้องด้วยบัณฑิตโวหารเป็นการแทงใจของอัคคิทัตตฤๅษีว่า "อัคคิทัตตะ ธรรมดามนุษย์ทั้งหลายย่อมมาสู่สำนักของพวกมนุษย์ด้วยกัน ฝูงโคย่อมมาสู่สำนักของฝูงโคด้วยกัน พวกบรรพชิตก็ย่อมมาสู่สำนักบรรพชิตด้วยกัน ท่านอย่าได้พูดปฏิเสธอย่างนั้นเลย จงกรุณาให้ที่พักแก่ข้าพเจ้าสักที่หนึ่งเถิด"

ท่านอัคคิทัตตะถามว่า "ไหน เจ้าเป็นบรรพชิตหรือ"

พระเถระตอบว่า "ถูกแล้ว อัคคิทัตตะ ข้าพเจ้าเป็นบรรพชิต"

ท่านอัคคิทัตตะสอบถามว่า "ถ้าเจ้าเป็นบรรพชิตจริง เครื่องสาแหรกของเจ้าอยู่ที่ไหน บริขารสำหรับบรรพชิตของเจ้าอยู่ที่ไหนเล่า"

พระเถระตอบโดยปรมัตถโวหารว่า "พราหมณ์ บริขารของข้าพเจ้ามีอยู่ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า การถือเอาบริขารไว้ข้างนอกต่างหากเที่ยวไปนั้น เป็นการลำบากเปล่า ๆ จึงได้ถือเอาบริขารนั้นไว้เสียในภายในเที่ยวไป"

ท่านอัคคิทัตตะรู้สึกโกรธเคืองพระเถระมาก จึงพูดถากออกไปว่า "หนอยแน่ เจ้าถือเอาบริขารเที่ยวไป"

ลำดับนั้น พระเถระจึงพูดปลอบใจอัคคิทัตตฤๅษีต่อไปว่า "อัคคิทัตตะ อย่าได้ทำเป็นคนใจน้อยโกรธเคืองข้าพเจ้าไปเลย จงกรุณาบอกให้ที่พักแก่ข้าพเจ้าสักที่หนึ่งเถิด"

ท่านอัคคิทัตตฤๅษีคงพูดยืนกรานอย่างเสียงแข็งอยู่ว่า "ที่นี้ไม่มีที่พัก"

พระเถระจึงสอดถามขึ้นว่า "ที่กองทรายนั่นมีใครอยู่ไหม"

ท่านอัคคิทัตตฤๅษีตอบทันทีว่า "มีพญานาคอาศัยอยู่"

พระเถระพูดว่า "ขอท่านอนุญาตกองทรายนั้นให้ข้าพเจ้าพักก็ได้"

ท่านอัคคิทัตตะปฏิเสธว่า “ข้าพเจ้าไม่สามารถที่จะอนุญาตให้ได้ พญานาคนั้นมีพฤติการณ์อันร้ายกาจน่าเกรงกลัวมาก”

พระเถระพูดว่า “ไม่เป็นไร ขอแต่ท่านอนุญาตให้ข้าพเจ้าก็แล้วกัน”

ท่านอัคคิทัตตฤาษีพูดตอบอย่างเสียไม่ได้ว่า “ถ้าเช่นนั้นก็ตามใจซี เจ้าจะรู้พิษสงเองแหละ”

เถโร วาลุกราสิอภิมุโข - ฝ่ายพระมหาโมคคัลล้านเถระไม่ฟังเสียงเดินมุ่งหน้าตรงไปหากองทราย ฝ่ายพญานาคราชอหิฉัตตะ เห็น พระเถระเดินมาดังนั้น คิดว่า “สมณะนี้ชะรอยจะไม่ทราบว่าเราอยู่ ณ ที่นี้ จึงได้เดินมาทางนี้ เราจักพ่นควันทำให้สมณะนี้ถึงแก่มรณะไปเสีย” แล้วจึงพ่นควันออกใส่ทันที

พระเถระดำริว่า “พญานาคราชนี้เห็นจะสำคัญว่าตนผู้เดียวเท่านั้นพ่นควันได้ คนอื่น ๆ คงจะไม่สามารถทำได้” แล้วจึงพ่นควันโต้ตอบไปบ้าง ควันไฟได้พุ่งออกจากสรีระบุคคลทั้งสองตั้งขึ้นไปจนถึงพรหมโลก แต่ควันไฟทั้งสองหาได้ทำความเบียดเบียนให้แก่พระเถระแต่อย่างไรไม่ คงทำความเบียดเบียนจำเพาะพญานาคราชแต่ฝ่ายเดียว พญานาคราชไม่สามารถจะอดกลั้นต่อกำลังแห่งควันไฟได้ จึงได้พ่นเปลวไฟออกไปใส่พระเถระอีก ฝ่ายพระเถระก็เข้าฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ แล้วพ่นเปลวไฟออกไปต่อต้านกับพญานาคราชบ้าง เปลวไฟได้พุ่งขึ้นไปจนถึงพรหมโลก แม้เปลวไฟของทั้งสองฝ่ายก็มิได้เบียดเบียนทำลายพระเถระแต่อย่างไร คงเบียดเบียนจำเพาะพญานาคราชแต่

ฝ่ายเดียว ขณะนั้นได้ปรากฏเป็นเหมือนว่าคบเพลิงได้ลุกติดไปทั่วทั้งสรรพางค์กายของพญานาคราช

ฝ่ายฤาษีทั้งหลายครั้นเห็นเหตุการณ์ดังนั้น จึงสำคัญผิดไปว่า "พญานาคราชคงเผาพระสมณะเข้าแล้ว สมน้ำหน้าจริงหนอ พระสมณะไม่เชื่อถ้อยฟังคำของเราจึงเกิดฉิบหายขึ้นแล้ว"

ส่วนพระเถระได้ทำการทรมานพญานาคราช ทำให้หายพยศหมดฤทธิ์แล้ว ก็ขึ้นไปนั่งอยู่บนกองทรายอย่างสบาย ฝ่ายพญานาคราชได้เอาตัวขดเป็นขนดล้อมกองทรายไว้ แล้วแผ่พังพานออกโตประมาณเท่าห้องเรือนยอด กั้นอยู่เบื้องบนของพระเถระ ด้วยประการฉะนี้

อิสิคณา ปาโตว - ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้ามืด พวกฤาษีทั้งหลายรีบพากันไปยังสำนักของพระเถระ เพื่อจักได้ทราบว่า พระสมณะนั้นถึงแก่มรณะไปแล้วหรือยังมีชีวิตอยู่ แต่ผิดความคาดหมาย กลับได้เห็นพระเถระนั่งอยู่บนยอดแห่งกองทรายอย่างเป็นปกติ จึงพากันประนมมือชมเชยสรรเสริญพลางเรียนถามพระเถระว่า "ท่านสมณะพญานาคราชไม่ได้เบียดเบียนอะไรท่านดอกหรือ"

พระเถระตอบว่า "พวกท่านไม่เห็นดอกหรือ พญานาคราชกั้นพังพานอยู่เบื้องบนเรานั่น"

พวกฤาษีเหล่านั้นจึงโจษขานกันว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลายเป็นที่น่าอัศจรรย์จริง ๆ หนอ พญานาคราชมีอานุภาพมากถึงเพียงนี้พระสมณะได้ทรมานให้หายพยศแล้ว" จึงได้พากันยืนห้อมล้อมพระเถระอยู่

ตสฺมึ ขเณ - ขณะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาได้เสด็จมาถึง ณ ที่นั้นพอดี พระเถระเห็นพระบรมศาสดาแล้วได้ลุกขึ้นไปถวายบังคม ครั้งนั้นพวกฤาษีทั้งหลายได้เรียนถามพระเถระว่า "พระสมณะที่มานี้ยังเป็นผู้ยิ่งใหญ่ไปกว่าท่านอีกหรือ"

พระเถระตอบว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ทรงเป็นพระบรมครูของเรา เราเป็นเพียงสาวกของพระองค์ท่านเท่านั้น"

ขณะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาก็ได้เสด็จขึ้นไปประทับนั่งบนยอดแห่งกองทราย พวกฤาษีทั้งหลายคิดกันว่า "ที่เราเห็นแล้วนี้เป็นเพียงอานุภาพชั้นสาวก ส่วนอานุภาพของพระบรมครูนี้ จักวิเศษน่าอัศจรรย์สักเพียงไรหนอ" ครั้นแล้วก็พากันประนมมือชมเชยสรรเสริญสมเด็จพระบรมศาสดาด้วยประการต่าง ๆ

สตฺถา อคฺคิทตฺตํ อามนฺเตตฺวา - ขณะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงรับสั่งให้ท่านอัคคิทัตตฤาษีเข้ามาเฝ้าแล้วมีพระพุทธดำรัสตรัสถามว่า "ดูก่อนอัคคิทัตตะ เมื่อท่านให้โอวาทแก่สานุศิษย์ของตนก็ดี แก่มหาชนผู้เป็นอุปัฏฐากก็ดี ได้ให้ว่าอย่างไร"

ท่านอัคคิทัตตฤาษีกราบทูลว่า "ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้โอวาทแก่สานุศิษย์และอุปัฏฐากทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายจงพากันยึดถือเอาภูเขา ป่าไม้ สวน และต้นไม้ไว้เป็นที่พึ่งของตนเถิด เพราะบุคคลที่ยึดเอาสิ่งเหล่านี้เป็นที่พึ่งแล้ว ก็จะรอดพ้นจากสรรพทุกข์ทั้งปวง"

สมเด็จพระบรมศาสดาทรงสดับดังนั้นแล้ว ได้ทรงแนะนำท่านอัคคิทัตตฤาษีกับทั้งสานุศิษย์ให้ทราบว่า "ดูก่อนอัคคิทัตตะ บุคคลที่ยึดถือเอาภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นไว้เป็นที่พึ่ง ย่อมไม่เป็นทางที่จะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้เลย ส่วนบุคคลที่ยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง จึงจะรอดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏได้โดยสิ้นเชิง" ดังนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดซ้ำอีก จึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาทั้งหลาย ซึ่งมีความสำคัญว่า

พหุํ เว สรณํ ยนฺติ ปพฺพตานิ วนานิ จ
อารามรุกฺขเจตฺยานิ มนุสฺสา ภยตชฺชิตา.

มนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมากแล เมื่อเกิดความสะดุ้งหวาดกลัวต่อภัยอันตรายต่าง ๆ แล้ว ย่อมพากันยึดถือเอาภูเขาทั้งหลายบ้าง ป่าไม้ทั้งหลายบ้าง สวนทั้งหลายบ้าง ต้นไม้ใหญ่อันเป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ไว้เป็นที่พึ่งของตน

เนตํ โข สรณํ เขมํ เนตํ สรณมุตฺตมํ
เนตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ.

แต่ที่พึ่งอย่างนั้น ไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย ไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลอาศัยที่พึ่งอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่สามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สํฆญฺจ สรณํ คโต
จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ.

ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ ทุกฺขสฺส จ อติกฺกมํ
อริยญฺจฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ทุกฺขูปสมคามินํ.

ส่วนบุคคลใด ยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง และได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา คือ ทุกข์ ๑ สมุทัยอันเป็นเหตุเกิดทุกข์ ๑ นิโรธอันเป็นที่ดับทุกข์ ๑ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางให้ถึงพระนิพพานซึ่งเป็นที่ดับทุกข์ ๑

เอตํ โข สรณํ เขมํ เอตํ สรณมุตฺตมํ
เอตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ.

ที่พึ่งของบุคคลนั้นอย่างนี้แล จึงเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย เป็นที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลอาศัยที่พึ่งอย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเสียได้อย่างแน่นอน

เทสนาวสาเน สพฺเพปิ เต อิสโย - ในเวลาจบพระธรรมเทศนาครั้งนั้น พวกฤาษีทั้งหลายก็ได้สำเร็จพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ด้วยกันสิ้นทุกองค์ จึงพากันกราบถวายบังคมสมเด็จพระบรมศาสดา แล้วได้กราบทูลขอบรรพชาเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาต่อไป

ฝ่ายสมเด็จพระบรมศาสดา ทรงเหยียดพระหัตถ์ออกจากภายในแห่งจีวรแล้ว มีพระพุทธดำรัสตรัสกับพวกฤาษีเหล่านั้นว่า **"ท่านทั้งหลายจงมาเป็นภิกษุเถิด จงพากันประพฤติพรหมจรรย์"**

ในทันใดนั้นพวกฤาษีทั้งหลาย ได้ทรงเครื่องอัฐบริขาร ๘ อันสำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นเหมือนพระเถระผู้มีพรรษาได้ ๖๐ พรรษาฉะนั้นเทียว

อนึ่ง วันนั้นพอดีเป็นวันที่พวกชาวแคว้นอังคะ มคธะ และแคว้นกุรรัฐ พากันถือเครื่องสักการบูชามา ครั้นมาถึงแล้ว ได้เห็นพวกฤาษีเหล่านั้นพากันบวชเป็นบรรพชิตหมดแล้ว จึงพากันเกิดความสงสัยขึ้นว่า "ท่านอัคคิทัตตพราหมณ์ของเราเป็นใหญ่ หรือว่าพระสมณโคดมเป็นใหญ่หนอ" ได้สำคัญผิดไปว่า "ท่านอัคคิทัตตพราหมณ์ของเรานั้นเทียวเป็นใหญ่" ทั้งนี้ เพราะพระสมณโคดมเป็นผู้มาหา

สมเด็จพระบรมศาสดาทรงทราบวาระจิตของชาวแว่นแคว้นเหล่านั้นแล้ว ทรงมีพระพุทธดำรัสตรัสสั่งแก่ท่านอัคคิทัตตะว่า "อัคคิทัตตะ เธอจงตัดความสงสัยแก่บริษัทของเธอให้สิ้นความสงสัยเสีย"

ฝ่ายพระอัคคิทัตตะได้กราบทูลสมเด็จพระบรมศาสดาว่า "แม้ข้าพระพุทธเจ้า ก็มีความประสงค์อยู่แล้วนั่นเทียว" ครั้นแล้วจึงเหาะขึ้นสู่อากาศเวหาส์ แล้วลงมากราบบังคมสมเด็จพระบรมศาสดาอยู่ทำอยู่เช่นนี้ถึง ๗ ครั้ง ด้วยกำลังแห่งอิทธิฤทธิ์ แล้วจึงประกาศให้บริษัททราบถึงความที่ตนเป็นเพียงสาวกว่า "พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นพระบรมครูของข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า" ด้วยประการฉะนี้แล

ลำดับนี้จะได้วิสัชนาอรรถาธิบายความในท้องนิทาน และในพระธรรมเทศนาพุทธนิพนธคาถา โดยอาศัยหลักอรรถกถานัยและโดยอัตโนมัตยาธิบาย เพื่อเฉลิมเพิ่มเติมสติปัญญา ฉลองศรัทธาบารมีเพิ่มพูนกุศลบุญราศีแก่สาธุชนพุทธบริษัททั้งหลายสืบต่อไป

ประการที่ ๑. นิทานเรื่องนี้ มีชื่อเรียก ๒ อย่าง คือ เรื่องปุโรหิตาจารย์ชื่ออัคคิทัตตะอย่างหนึ่ง และเรื่องพราหมณ์ชื่ออัคคิ-ทัตตะอย่างหนึ่ง ท่านอัคคิทัตตะนี้ได้รับราชการในตำแหน่งปุโรหิตาจารย์คืออาจารย์สอนธรรมประจำราชสำนักของพระเจ้าโกศลผู้ทรงครองราชสมบัติในกรุงสาวัตถีถึง ๒ รัชกาล คือในรัชกาลของพระเจ้ามหาโกศลผู้เป็นพระราชบิดา และในรัชกาลของพระเจ้าปเสนทิโกศลผู้เป็นพระราชโอรส เพราะฉะนั้น ท่านอัคคิทัตตะจึงได้เนมิตตกนามว่า "ปุโรหิตาจารย์" อันเป็นเหตุให้ตั้งชื่อเรื่องนี้ เป็นประการที่หนึ่ง อนึ่งท่านอัคคิทัตตะนั้น กำเนิดในตระกูลพราหมณ์ คือเป็นชนชั้นพราหมณ์มาแต่กำเนิด จึงได้เนมิตตกนามว่า "พราหมณ์" อันเป็นเหตุให้ตั้งชื่อเรื่องนี้ เป็นประการที่สอง

จริงอยู่ คนในชมพูทวีปสมัยพุทธกาลนั้นแบ่งออกเป็น ๔ ชั้น คือ กษัตริย์ ๑ พราหมณ์ ๑ แพทย์ ๑ ศูทร ๑ **กษัตริย์** เป็นจำพวกนักรบ เป็นเจ้าปกครองบ้านเมือง **พราหมณ์** เป็นจำพวกนักบวช หรือนักศาสนา มีวิชาความรู้ในธรรมและในศาสตร์ต่าง ๆ เช่นโหราศาสตร์ เป็นต้น **แพทย์** เป็นจำพวกพ่อค้าคหบดี **ศูทร** เป็นจำพวกกรรมกรคนงาน กษัตริย์และพราหมณ์ถือเป็นคนชั้นสูง

แพทย์ถือเป็นคนชั้นกลาง ศูทรเป็นคนชั้นต่ำ เรียกว่า วรรณะ ๔ จำพวก ท่านอัคคิทัตตะในนิทานเรื่องนี้นับเป็นคนชั้นพราหมณ์ และเป็นวรรณะที่นิยมนับถือกันว่าเป็นคนชั้นสูง ด้วยประการฉะนี้

ประการที่ ๒. ท่านอัคคิทัตตปุโรหิตาจารย์ นับได้ว่าเป็นคนดี เป็นที่โปรดปรานของพระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๒ รัชกาล ครั้นมาถึงในรัชกาลของพระเจ้าปเสนทิโกศล นอกจากเป็นที่โปรดปรานแล้ว ยังปรากฏว่าเป็นที่เคารพคารวะของพระเจ้าแผ่นดินเป็นพิเศษ เพราะท่านเป็นปุโรหิตาจารย์ที่มีอายุมาก ประกอบด้วยเคยเป็นราชปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนักของพระราชบิดามานาน พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงทรงคารวะเป็นพิเศษ เมื่อท่านมาเฝ้ายังพระราชสำนัก พระองค์ก็ทรงพระราชทานเกียรติโดยเสด็จลุกขึ้นยืนรับทุก ๆ ครั้ง และทรงพระราชทานให้นั่งที่นั่งเสมอกับด้วยพระองค์ ส่วนท่านอัคคิทัตต-ปุโรหิตาจารย์ นอกจากเป็นผู้ใหญ่ที่ดีเป็นที่น่าเคารพนับถือแล้ว ยังนับว่าเป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดเปรื่องปราดและสุขุม มองเห็นเหตุการณ์อันสมควรและไม่สมควรอย่างไร รู้จักเอาพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดิน และรู้แจ้งถึงกฎธรรมดา พอที่จะไม่หลงใหลติดจมอยู่ในอำนาจของโลกธรรม คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุขที่ตนได้ประสบอยู่นั้น มองเห็นกฎของธรรมดาว่า ถ้าตนจะรับราชการประจำอยู่ในราชสำนักต่อไป ก็คงไม่สามารถที่จะเอาพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินตลอดกาลเป็นนิจได้ และการที่พระเจ้าแผ่นดินทรงเสวยราชสมบัติร่วมกับบุคคลที่มีวัยไม่เสมอกัน เช่นอย่างตัว

ของท่าน ซึ่งเป็นคนแก่ปูนพระราชบิดาแล้วนั้น ก็จะไม่เป็นความสำราญพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อมองเห็นกฎธรรมดาของโลกดังนั้น จึงหาทางหลบหลีกปลีกตนออกโดยอุบายที่ชอบ คือกราบทูลลาออกจากตำแหน่งปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนัก เมื่อได้รับพระบรม-ราชานุญาตแล้ว ก็ไม่หลงติดสุขอยู่ในทางกามคุณ ได้แสวงหาความสุขอันวิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยได้นำทรัพย์สมบัติมาบริจาคทำบุญให้ทานตลอดกาล ๗ วัน แล้วก็ออกบวชเป็นฤๅษี อันเป็นวิธีที่จะให้ได้ความสุขอันประณีตขึ้นไปตามทัศนวิสัยของบัณฑิตชน เมื่อท่านอัคคิ-ทัตตปุโรหิตาจารย์ออกบวชแล้ว ครั้งนั้น ถึงแม้จะบวชในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา แต่ก็ได้มีคนเกิดศรัทธาเลื่อมใสตามออกบวชมอบตนเป็นสานุศิษย์มีจำนวนถึง ๑๐ พันคน

การที่ท่านอัคคิทัตตปุโรหิตาจารย์ไม่หลงใหลเมามัวอยู่ในโลกธรรม คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข ก็ดี ไม่หลงในวัย มีความรู้สึกสำนึกตนได้ว่า เป็นคนแก่แล้วก็ดี ไม่มีความมัจฉริยะตระหนี่ติดอยู่ในทรัพย์สมบัติ คือได้บริจาคทานเป็นการใหญ่ก็ดี และไม่หลงเพลินอยู่ในกามสุข ได้แสวงหาสุขอันประณีตขึ้นไป โดยได้นำตนออกบวชประพฤติพรหมจรรย์ก็ดี ปฏิปทาของท่านอัคคิทัตตะเหล่านี้ ล้วนแต่เป็นเนตติแบบอย่างอันดี ควรที่คนผู้มีวัยแก่แล้วทั้งหลายจะพึงถือเอามาเป็นแบบอย่างโดยแท้ เพราะความจริงของกฎธรรมดามีอยู่ว่า คนเราจะพึงทำอะไรต่ออะไรต่าง ๆ ได้ก็เพียงแค่ตาย และทรัพย์สมบัติทั้งหลายจะเป็นคุณประโยชน์แก่เราได้ก็เพียงแค่ตายเท่านั้น เมื่อตายแล้วร่างกายก็ทำ

ประโยชน์อะไรไม่ได้ ทรัพย์สมบัติทั้งหลายก็เอาติดตามไปไม่ได้ ต้องละทิ้งสิ่งทั้งปวงไปหมด สิ่งที่จะติดตามตนไปได้ในปรโลกก็มีแต่บุญกับบาปเท่านั้น แต่บุญเป็นคุณ ส่วนบาปเป็นโทษ ดังนั้นจึงควรให้แต่บุญอย่างเดียวติดตามไป คือพยายามทำแต่บุญอันได้แก่คุณความดีทั้งหลาย ไม่ควรทำบาป หากเคยทำบาปมาแต่วัยต้น ๆ เมื่อถึงคราววัยปลายอายุแล้ว ก็ควรหลีกเลี่ยงละเว้นการทำบาปเสียให้สิ้นเชิง พยายามทำแต่บุญอย่างเดียว เหมือนอย่างท่านอัคคิทัตตปุโรหิตาจารย์ เมื่อถึงวัยแก่แล้ว ก็ลาออกจากตำแหน่งฐานันดรในทางโลกวิสัย เลี่ยงออกไปบำเพ็ญธรรมอย่างจริงจังจนตลอดชีวิต ฉะนั้น

ประการที่ ๓. ท่านอัคคิทัตตะนั้น เมื่อละสมบัติและตำแหน่งฐานันดรออกบวชครั้งแรก ได้บวชเป็นฤๅษีอันเป็นลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะยังไม่มีโอกาสได้ประสบมหากัลยาณมิตร คือสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อท่านตัดสินใจออกบวชนั้น เพราะท่านเป็นปุโรหิตาจารย์ชั้นผู้ใหญ่ประจำราชสำนัก มีคนเคารพเชื่อถือมาก ดังนั้นจึงปรากฏว่ามีคนติดตามออกบวชด้วยเป็นอันมาก แต่โดยที่ท่านอัคคิทัตตะไม่มีภูมิรู้พิเศษอันเป็นเหตุที่จะให้วิมุตหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ โดยถูกต้องตามหลักธรรม จึงสอนสานุศิษย์ได้แต่เพียงว่า เมื่ออกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาปาทวิตก วิหิงสาวิตก เกิดขึ้นในจิตสันดานของใครแล้ว ให้ผู้นั้นไปขนเอาทรายจากแม่น้ำมากองรวมไว้ในที่แห่งเดียวกันครั้งละห่อ ๆ ซึ่งเป็นวิธีทรมานดัดสันดานให้รู้สึกสำนึกตนโดยทางอ้อมประการหนึ่ง หมายความว่า

มิจฉาวิตกทั้ง ๓ ประการนั้น เป็นอกุศลบาปธรรม เป็นเครื่องทำลายจิตใจให้เศร้าหมอง ถ้าใครประมาทปล่อยให้อกุศลวิตกอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นในตนแล้ว ก็ถูกลงโทษให้ไปขนทรายจากแม่น้ำมากองไว้ในบริเวณวัด เพื่อจะให้เกิดความเข็ดหลาบระมัดระวังต่อไป จะได้ไม่ปล่อยให้อกุศลวิตกเกิดขึ้นครอบงำเนือง ๆ วิธีการลงโทษศิษย์ในทำนองนี้ยังเป็นมรดกตกทอดมาถึงพวกพระอาจารย์ หรือสมภารเจ้าวัดในสมัยปัจจุบัน คือถ้าศิษย์ปฏิบัติผิดระเบียบวินัยแล้ว ก็ลงทัณฑกรรมให้ไปขนทรายหรือไปตักน้ำมาในวัดคนละบาตรหรือหลายบาตรตามโทษานุโทษ เป็นต้น แต่เพราะเหตุที่ท่านอัคคิทัตตฤาษีไม่มีอุบายที่จะป้องปราบอกุศลวิตกมิให้เกิดขึ้นโดยถูกทาง มีแต่วิธีลงโทษอย่างเดียวสานุศิษย์ทั้งหลายจึงไม่สามารถห้ามอกุศลวิตกมิให้เกิดขึ้นได้ คงปล่อยให้อกุศลวิตกเกิดขึ้นครอบงำตาม ๆ กัน ครั้นนานมา ทรายที่สานุศิษย์ขนมาครั้งละห่อ ๆ นั้นได้เกิดเป็นกองทรายใหญ่ จนเป็นเหตุให้พญานาคราชชื่ออหิฉัตตะเข้ามายึดเอาเป็นที่อาศัยอยู่ และกลายเป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์เคารพเกรงกลัวแก่พวกฤาษีและมหาชนทั้งหลาย

อนึ่ง ท่านอัคคิทัตตฤาษีนั้น ได้ให้โอวาทเป็นข้อปฏิบัติแก่บรรดาสานุศิษย์และบรรดามหาชนผู้อุปัฏฐากของตนว่า “ท่านทั้งหลายจงพากันยึดถือเอาภูเขาทั้งหลาย ป่าไม้ทั้งหลาย สวนทั้งหลาย และต้นไม้ใหญ่อันเป็นเจดีย์ทั้งหลาย ไว้เป็นที่พึ่งแก่ตน ๆ ท่านทั้งหลายจักรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ ดังนี้ ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดายังไม่ได้ทรงบังเกิดขึ้นประกาศ

พระพุทธศาสนาในโลกนั้น นักบวชหรือเจ้าลัทธิผู้ตั้งตนเป็นพระอาจารย์ทั้งหลายย่อมสอนสานุศิษย์และประชาชนให้เคารพนับถือในสิ่งอันไม่มีสาระแก่นสารโดยทำนองเดียวกับท่านอัคคิทัตตะนี้เป็นอันมาก และข้อนี้เป็นมูลเหตุให้คนป่าทั้งหลาย หรือคนบ้านนั่นแหละแต่ไม่ได้กัลยาณมิตร มีความเคารพนับถือในสิ่งอันไม่เป็นสาระสืบมาจนกระทั่งปัจจุบันทุกวันนี้ คือ นับถือภูเขาใหญ่บ้าง นับถือป่าใหญ่บ้าง นับถือสวนหรืออุทยานใหญ่ ๆ บ้าง นับถือต้นไม้ใหญ่ที่เรียกว่ารุกขเจดีย์บ้าง โดยสำคัญเข้าใจว่าสิ่งเหล่านั้นจะเป็นสรณะที่พึ่งให้เล็ดลอดปลอดภัย หรือช่วยบันดาลให้สำเร็จความปรารถนาได้สมความประสงค์ แม้ในทุกวันนี้ก็ยังมีคนเคารพนับถือเช่นนั้นอยู่ไม่น้อย ถ้าผู้ใดได้มีโอกาสเดินทางผ่านต้นไม้ใหญ่หรือภูเขาหลวงเป็นต้น จะได้พบเครื่องสักการบูชาของมหาชนประเภทที่มีปรากฏเป็นสักขีพยานให้เห็นอยู่ในที่นั้น ๆ ซึ่งส่อแสดงว่า ความนับถือสิ่งอันไม่เป็นสาระแก่นสารนั้นถึงแม้จะได้มีศาสนาต่าง ๆ เกิดขึ้นมาแก้ไขเปลี่ยนแปลง มีบัณฑิตนักปราชญ์ช่วยกันแสดงให้รู้แจ้งสิ่งที่เป็นสาระแก่นสารแล้วก็ตาม ก็ยังเหลือเป็นมรดกตกทอดมาได้จนถึงปัจจุบันทุกวันนี้ นับเป็นความจริงที่จะปฏิเสธไม่ได้ประการหนึ่ง สมเด็จพระบรมศาสดาก็ดี พระสาวกของพระองค์ก็ดี หาได้ทำลายสิ่งที่ไม่เป็นสาระเหล่านั้นให้หมดไปจากโลกไม่ เพราะเหตุไร เพราะมันเป็นสมบัติของโลกประการหนึ่ง

ประการที่ ๔. สมัยที่ท่านอัคคิทัตตฤาษีตั้งสำนักสอนสานุศิษย์และมหาชนอยู่โดยทำนองนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย

ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ สำเร็จเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ได้เสด็จประทับพระอิริยาบถอยู่ ณ วัดพระเชตวันมหาวิหาร กรุงสาวัตถี ที่ท่านอนาถปิณฑิกมหาเศรษฐีสร้างถวาย

วันหนึ่งเวลาใกล้รุ่ง สมเด็จพระพุทธองค์ทรงส่องพระพุทธญาณตรวจดูหมู่สัตวโลกตามพุทธประเพณี ได้ทอดพระเนตรเห็นอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของท่านอัคคิทัตตฤาษี พร้อมทั้งสานุศิษย์เหล่านั้น จึงได้ทรงมีพระพุทธบัญชาให้พระมหาโมคคัลลานเถระ ล่วงหน้าไปทำการทรมานเสียก่อน ส่วนพระพุทธองค์เสด็จไปเทศน์โปรดทีหลัง ฝ่ายท่านพระมหาโมคคัลลานะผู้เลอเลิศประเสริฐด้วยฤทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์ รับพระพุทธบัญชาแล้วได้ล่วงหน้าไปยังสำนักอัคคิทัตตฤาษี และได้ทำการทรมานพญานาคราชชื่ออหิฉัตตะ ซึ่งเป็นที่เคารพยำเกรงของพวกฤาษีเหล่านั้นให้หายพยศร้ายหมดฤทธิ์เสียก่อน อันเป็นกุศโลบายที่จูงคนผู้ที่ยังไม่เลื่อมใส ให้เลื่อมใสด้วยกุศโลบายอันแยบคายที่เรียกว่า "บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น" หลังจากที่พญานาคราชได้หายพยศหมดฤทธิ์แล้ว บรรดาฤาษีทั้งหลายอันมีท่านอัคคิทัตตฤาษีเป็นประธาน ก็กลับใจมีความเลื่อมใสในพระมหาเถระเจ้าขึ้นเองโดยไม่ต้องทรมานให้เจ็บช้ำน้ำใจแต่อย่างใด ต่างก็พากันชมเชยสรรเสริญแล้วเข้าไปยืนห้อมล้อมพระมหาเถระซึ่งนั่งอยู่บนกองทราย

ขณะนั้นสมเด็จพระบรมศาสดาก็เสด็จมาถึงพอดี ฝ่ายพระเถระครั้นได้เห็นพระบรมศาสดาเสด็จมาดังนั้น ก็รีบลุกมาทำการรับเสด็จกราบถวายบังคมสมเด็จพระพุทธองค์ แสดงตนให้พวกฤาษีทั้งหลาย

ทราบว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นเป็นพระบรมครูของเรา เราเป็นเพียงสาวกของพระองค์" ทำให้พวกฤๅษีเหล่านั้น เจริญศรัทธาปสาทะในสมเด็จพระพุทธองค์ยิ่งขึ้นว่า "แค่อานุภาพของพระสาวกยังเป็นสิ่งที่น่าอัศจรรย์ถึงเพียงนี้แล้ว ส่วนอานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้จักเป็นที่น่าอัศจรรย์สักเพียงไรหนอ" ฉะนี้แล้ว ก็พากันเกิดศรัทธาเลื่อมใสประนมมือสรรเสริญชมเชยเป็นเสียงเดียวกัน โดยที่สมเด็จพระพุทธองค์ไม่ต้องทรงลงทุนลงแรงให้เสียเวลาแต่ประการใด

การที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงมีพระพุทธบัญชาให้พระมหาโมคคัลลานเถระไปทรมานพวกฤๅษีทั้งหลาย ให้หายทิฏฐิมานะปลูกศรัทธาให้เกิดในเบื้องต้นก่อน ไม่ทรงเสด็จไปทรมานด้วยพระองค์เองก็ดี การที่พระมหาโมคคัลลานเถระรับพระพุทธบัญชาไปทำการทรมานพวกฤๅษีทั้งหลาย แล้วมิได้ทรมานพวกฤๅษีโดยตรงแต่ไปทรมานพญานาคราชอันเป็นที่เคารพยำเกรงของพวกฤๅษีทั้งหลายก็ดี ล้วนแต่เป็นเนตติแบบอย่างอันประเสริฐของผู้เป็นใหญ่ และครูอาจารย์ผู้มีหน้าที่ฝึกสอนทั้งหลาย กล่าวคือ ผู้เป็นใหญ่ย่อมมีวิจารณญาณหยั่งทราบว่า กิจการสิ่งใดขนาดไหนเป็นวิสัยของใครแล้วก็มอบให้เป็นภาระหน้าที่ของบุคคลนั้นทำตามสมควรแก่วิสัย ไม่ใช่ว่าผู้ใหญ่จะต้องไปแย่งการงานของผู้น้อยมาทำเสียเอง อันเป็นการลงทุนลงแรงมากยิ่งกว่าเหตุ หรือเป็นการปิดทางผู้น้อยที่สามารถไม่ให้มีโอกาสได้แสดงความรู้ความสามารถของตน สมดังพระพุทธองค์ซึ่งทรงเป็นบรมครูตัวอย่าง คงทรงพิจารณาเห็นเหตุดังว่านี้ แม้ว่า

พระองค์จะทรงมีความสามารถในการทรมานคนเหนือพระมหาโมค-คัลลานเถระเป็นอันมาก แต่ก็มิได้เสด็จไปทรมานด้วยพระองค์เอง ทรงประทานโอกาสให้พระมหาโมคคัลลานเถระได้แสดงความรู้ความสามารถให้ปรากฏเป็นประจักษ์แก่มหาชน

ส่วนพระมหาโมคคัลลานเถระนั้นเล่า เมื่อได้รับพระพุทธบัญชาแล้ว ก็แสดงความรู้ความสามารถกำจัดทิฏฐิมานะของพวกฤาษีให้หมดไป กลับได้ศรัทธาปสาทะขึ้นในพระพุทธศาสนา อันเป็นส่วนเบื้องต้นอย่างแสนฉลาด และไม่ให้ระคายเคืองถึงสมเด็จพระบรม-ศาสดาที่จะต้องทรงทำภาระกิจอันหยาบและเสียเวลาไปอย่างไม่สมควรกัน กล่าวคือ เมื่อท่านจะทรมานพวกฤาษีให้หายทิฏฐิมานะนั้น ได้ใช้กุศโลบายอันแยบคาย ทำให้พวกฤาษีทั้งหลายแยกย้ายกันเสียก่อนเพื่อไม่ให้รวมกำลังกันต่อต้าน โดยบันดาลให้ฝนตกไล่พวกฤาษีซึ่งประชุมกันอยู่กลางแจ้ง ให้แยกย้ายไปอยู่แต่ลำพังในบรรณศาลาของตน ๆ ท่านพระเถระจึงถือโอกาสนั้นเข้าเจรจากับท่านอัคคิทัตตฤาษีผู้เป็นหัวหน้าเพียงสองต่อสอง ครั้นแล้วก็หาอุบายที่จะไม่ข่มขืนฝืนใจของอัคคิทัตตฤาษีผู้มีมานะกล้าให้ชอกช้ำจำใจ ได้ถามนำไปหาพญา-นาคราชผู้เป็นที่เคารพและยำเกรงของพวกฤาษีทั้งหลาย อันเป็นอุบายที่แยบคายอย่างยิ่ง ครั้นได้โอกาสจึงลงมือทรมานพญานาคราชให้หายพยศ หมดอิทธิฤทธิ์สิ้นอำนาจ ด้วยอิทธิปาฏิหาริยเทศนาทำให้พญานาคราชกลับใจเลื่อมใสได้ ยอมเอาตนทำเป็นขนดล้อมกองทรายและแผ่พังพานเป็นเพดานกางกั้นบูชาไว้ พระเถระไม่ได้ข่มขู่

ฝืนใจพวกฤาษีทั้งหลายให้ชอกช้ำแม้ด้วยประการใด ๆ แต่ด้วยอิทธิปาฏิหาริยเทศนาที่พระเถระได้กระทำกับพญานาคราชนั้น ได้ดลบันดาลจิตใจของพวกฤาษีทั้งหลายให้หายทิฏฐิมานะ และเกิดศรัทธาเลื่อมใสขึ้นเอง สมกับคำสุภาษิตพังเพยว่า "บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น" ดังนี้ อันเป็นวิธีการที่สุขุมละเอียดและเยือกเย็น ควรที่ผู้มีอำนาจ และนักสอนศาสนาทั้งหลายจะยึดถือไว้เป็นแบบอย่าง

การใช้อำนาจบังคับคนให้ฝืนใจเชื่อและปฏิบัติตามโดยพลการนั้น นอกจากเป็นการกระทบกระเทือนใจให้เสียกำลัง ก่อความร้อนใจให้แก่กันแล้ว ผู้ฝืนใจเชื่อนั้นก็ไม่ยอมทำตามด้วยบริสุทธิ์ใจด้วยกำลังศรัทธาเลื่อมใส ในที่สุดก็หาได้สำเร็จผลสมดังความปรารถนาไม่ กลับเป็นเวรเป็นภัยต่อกันเสียอีก ซึ่งมีตัวอย่างให้เห็นเป็นสักขีพยานอยู่เป็นอันมาก เข้าในทำนองคำพังเพยว่า "ทำคุณบูชาโทษ" และการที่จะบังคับบัญชาหรือสั่งสอนคนอื่นให้ประพฤติปฏิบัติสิ่งใดนั้น ตนจักต้องมีความรู้ความสามารถอาจที่จะแสดงผลสิ่งนั้นให้เห็นเป็นส่วนประจักษ์ได้ด้วย จึงจักเป็นเครื่องจูงใจให้เลื่อมใสเชื่อถือยอมปฏิบัติตามด้วยศรัทธาโดยไม่ต้องใช้อำนาจพลการข่มขืนฝืนใจแต่อย่างไร เหมือนดังท่านพระมหาโมคคัลลานเถระได้ปฏิบัติมาเป็นตัวอย่างแล้วด้วยประการฉะนี้

ประการที่ ๕. สมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อทรงทราบด้วยพระพุทธญาณว่า พวกฤาษีเหล่านั้นมีความเลื่อมใส มีอินทรีย์ทั้ง ๕ แก่กล้า ควรแก่จะได้รับพระธรรมเทศนาแล้ว จึงเสด็จขึ้นประทับนั่ง

เหนือกองทราย แล้วทรงมีพระพุทธดำรัสตรัสถามท่านอัคคิทัตตฤาษีว่า "อัคคิทัตตะ เมื่อท่านให้โอวาทสั่งสอนสานุศิษย์และญาติโยมผู้อุปัฏฐากทั้งหลายนั้น ท่านได้สั่งสอนว่าอย่างไร"

ท่านอัคคิทัตตฤาษีกราบทูลอย่างตรงไปตรงมาว่า "ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งสอนว่า ท่านทั้งหลายจงยึดถือเอาภูเขา ป่าไม้ สวน และต้นไม้ไว้เป็นที่พึ่งของตนเถิด เพราะว่าบุคคลผู้ยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้ไว้เป็นที่พึ่งแล้ว จักรอดพ้นจากสรรพทุกข์ทั้งปวง"

สมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อได้ทรงสดับดังนั้น ทรงแนะนำอัคคิทัตตฤาษีและสานุศิษย์ในทางที่ถูกว่า "อัคคิทัตตะ บุคคลที่ยึดถือเอาสิ่งเหล่านี้เป็นที่พึ่งแล้ว หารอดพ้นจากสรรพทุกข์ทั้งปวงได้ไม่ ส่วนบุคคลที่ยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นที่พึ่ง จึงจะสามารถรอดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏอย่างสิ้นเชิง" ดังนี้ แล้วจึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรด ซึ่งมีใจความสำคัญว่า

มนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมากแล เมื่อเกิดความสะดุ้งหวาดกลัวต่อภัยอันตรายต่าง ๆ แล้ว ย่อมพากันยึดเอาภูเขาทั้งหลายบ้าง ป่าไม้ทั้งหลายบ้าง สวนทั้งหลายบ้าง และต้นไม้ใหญ่อันเป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ไว้เป็นที่พึ่งของตน แต่ที่พึ่งอย่างนั้น ไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย ไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลอาศัยที่พึ่งอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่สามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ส่วนบุคคลใด ยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง และได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา

คือ ทุกข์ ๑ สมุทัย อันเป็นเหตุเกิดทุกข์ ๑ นิโรธ อันเป็นที่ดับทุกข์ ๑ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางให้ถึงพระนิพพาน ซึ่งเป็นที่ดับทุกข์ ๑ ที่พึ่งของบุคคลนั้นอย่างนี้แล จึงเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย เป็นที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลอาศัยที่พึ่งอย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเสียได้อย่างแน่นอน

ในเวลาจบพระธรรมเทศนา หมู่ฤๅษีทั้ง ๑๐ พัน อันมีท่านอัคคิทัตตฤๅษีเป็นประธาน ก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ แล้วได้บวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาด้วยกันหมดสิ้น เป็นอันว่าได้เป็นผู้วิมุตหลุดพ้นจากทุกข์ในวัฏสงสารโดยประการทั้งปวง คือเมื่อสิ้นสังขารร่างกายแล้ว ก็จะดับขันธ์ปรินิพพาน ไม่มีกิเลสอันเป็นเชื้อเหลืออยู่ ที่จะต้องมาเกิดแก่เจ็บตายในวัฏสงสารต่อไปอีกด้วยประการฉะนี้แล

ประการที่ ๖. ในพระธรรมเทศนาพุทธนิพนธคาถานี้ มีอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

คนทั้งหลายเป็นอันมากในสมัยพุทธกาลโน้น เมื่อยังไม่ได้ฟังพระโอวาทของสมเด็จพระบรมศาสดา ก็มีลักษณะอาการเหมือน ๆ กับคนสมัยนี้ที่ยังไม่รู้คำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา หรือที่รู้แล้วแต่ยังไม่ได้ปฏิบัติให้เข้าถึงรสของพระธรรม คือเมื่อมีภัยอันตรายต่าง ๆ เกิดขึ้นคุกคามทำให้เกิดความสะดุ้งหวาดกลัว หรือเกิดมีความปรารถนาอยากได้ลาภต่าง ๆ เช่น อยากได้บุตรธิดา อยากได้ทรัพย์สินเงินทอง

ก็พากันเข้าไปยึดถือเอาภูเขาใหญ่ ภูเขาหลวงบ้าง ป่าดงใหญ่บ้าง สวนอุทยานอันมีชื่อเสียงบ้าง หรือต้นไม้ใหญ่อันน่าเคารพเชื่อถือบ้าง ด้วยสำคัญว่า สิ่งเหล่านั้นจะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ช่วยคุ้มครองรักษาตนให้รอดพ้นภัยอันตรายต่าง ๆ บางทีก็พากันจัดเครื่องสักการบูชาไปบนบานศาลกล่าว วิงวอนร้องขอลาภต่าง ๆ ด้วยสำคัญว่า สิ่งเหล่านั้นจักสามารถดลบันดาลให้เกิดความสำเร็จสมดังความปรารถนา การที่เชื่อถือและเข้าใจเช่นนี้ อย่าว่าแต่คนสามัญธรรมดาเลย แม้แต่คนชั้นครูชั้นอาจารย์ เหมือนอย่างท่านอัคคิทัตตะซึ่งเป็นปราชญ์ชั้นปุโรหิตาจารย์ประจำราชสำนัก ออกบวชเป็นฤาษีมีสานุศิษย์เคารพเชื่อถือจำนวนหมื่น ก็ยังมีความสำคัญเข้าใจเช่นนั้น และได้ให้โอวาทสั่งสอนบรรดาสานุศิษย์ตลอดญาติโยมผู้อุปัฏฐากทั้งหลายโดยทำนองนั้น ดังที่วิสัชนามาแล้วในเบื้องต้น

อาศัยข้อเท็จจริงดังกล่าวมานี้ สมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อจะทรงแสดงพระธรรมเทศนาโปรดหมู่ฤาษีทั้งหลาย จึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาที่ ๑ โดยทรงคล้อยตามข้อเท็จจริงนั้นในเบื้องต้นก่อน ซึ่งมีความว่า

มนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมากแล เมื่อเกิดความสะดุ้งหวาดกลัวต่อภัยอันตรายต่าง ๆ แล้ว ย่อมพากันยึดเอาภูเขาทั้งหลายบ้าง ป่าไม้ทั้งหลายบ้าง สวนทั้งหลายบ้าง และต้นไม้ใหญ่อันเป็นเจดีย์ทั้งหลายบ้าง ไว้เป็นที่พึ่งของตน

ครั้นสมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงพระธรรมเทศนาคล้อยตามข้อเท็จจริงตามที่คนทั้งหลายเป็นอันมากพากันประพฤติปฏิบัติอยู่อย่างนี้แล้ว เมื่อพระพุทธองค์จะทรงปฏิเสธที่พึ่งเช่นนั้น เพื่อทรงชี้ให้หมู่ฤาษีได้เข้าใจตามความเป็นจริง จึงได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยพระพุทธนิพนธคาถาที่ ๒ ซึ่งมีความว่า

แต่ที่พึ่งอย่างนั้น ไม่ใช่ที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย ไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลอาศัยที่พึ่งอย่างนั้นแล้ว ย่อมไม่สามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้

อธิบายว่า การยึดถือเอาภูเขาเป็นต้น เป็นที่พึ่งนั้น แม้ว่าหากจะทำให้คนที่ขี้ขลาดหวาดกลัวเกิดความหลงเชื่อขึ้นแล้วได้รับความอุ่นอกอุ่นใจได้บ้างเป็นครั้งคราว หรือ อาจจะบันดาลให้สำเร็จความปรารถนาได้บ้างเพราะความเชื่อถือเป็นเหตุก็จริง แต่ที่พึ่งเช่นนั้นหาเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัยได้จริง หรือเป็นการจีรังถาวรไม่ และไม่เป็นที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ เพราะภูเขาเป็นต้นเหล่านั้นเป็นสิ่งซึ่งไม่มีคุณอันเป็นสาระแก่นสาร คนจะเคารพบูชาหรือไม่เคารพบูชาสิ่งเหล่านั้นก็หารู้ที่จะอนุโมทนาหรือปฏิเสธแต่ประการใดไม่ แต่ที่เป็นเหตุให้อุ่นใจหรือให้สำเร็จความปรารถนาได้บ้างเป็นบางครั้งบางคราวนั้นก็เพราะแรงแห่งความเชื่อหรือแรงแห่งความปรารถนาของบุคคลต่างหาก แม้ถึงอย่างนั้นก็ตาม ที่พึ่งเช่นนั้นหาเป็นเครื่องช่วยกำจัดภัยได้จริงไม่ หรือหาเป็นเครื่องบันดาลให้สำเร็จความปรารถนาได้เสมอไปไม่ เพราะที่พึ่งเช่นนั้นช่วยสร้างคนให้เป็นตนของตนไม่ได้ มิหนำซ้ำทำให้

คนหลงงมงายสำคัญผิดไปในทางที่ปราศจากเหตุผล และบุคคลอาศัยที่พึ่งเช่นนั้นแล้ว ย่อมไม่สามารถที่จะรอดพ้นจากทุกข์ในวัฏสงสาร มีชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ เป็นต้นได้ ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นที่พึ่งอันไม่เกษมปลอดภัย ไม่ใช่ที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ

อนึ่ง อย่าว่าแต่ภูเขาหรือป่าไม้เป็นต้น ซึ่งไม่มีจิตวิญญาณเหล่านั้นไม่เป็นที่พึ่งกำจัดภัยได้จริงเลย แม้แต่บุคคลหรือเทวดาซึ่งมีชีวิตจิตใจแท้ ๆ แต่ยังมีกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้สะดุ้งหวาดกลัว และให้เกิดโลภโกรธหลงอยู่ ก็หาเป็นที่พึ่งกำจัดภัยอันตรายได้จริงเสมอไปไม่ หรือบันดาลให้สำเร็จความปรารถนาอย่างจริงจังไม่ ข้อนี้สมดังที่สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสสอนภิกษุทั้งหลายไว้ในธชัคคสูตร สุตตันตปิฎก ซึ่งมีความสำคัญตอนหนึ่งว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว เมื่อครั้งสงครามระหว่างเทวดากับอสูร เกิดรบพุ่งกันนั้น ท้าวสักกเทวราชผู้เป็นจอมแห่งเทวดาได้แนะนำแก่เทวดาชาวดาวดึงส์ทั้งหลายผู้เข้าสู่สนามรบว่า 'ถ้าความสะดุ้งหวาดกลัว หรือความขนพองสยองเกล้า จะพึงบังเกิดขึ้นแก่ท่านทั้งหลายในสงครามแล้ว ขณะนั้น ท่านทั้งหลายพึงแลดูชายธงของเรานั้นเถิด เพราะเมื่อท่านทั้งหลายแลดูชายธงของเราแล้ว ความสะดุ้งหวาดกลัว หรือความขนพองสยองเกล้าจักเหือดหายไปในทันที' ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่ท้าวสักกเทวราชแนะนำเทวดาทั้งหลายให้แลดูชายธงของตนนั้น จักเป็นเหตุให้ความสะดุ้งหวาดกลัว หรือความขนพองสยองเกล้าเหือดหายไปได้เป็นบางครั้งบางคราวเท่านั้น หาทำให้เหือดหายเสมอไปไม่

ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะเหตุว่าท้าวสักกเทวราชนั้น ยังมีราคะ โทสะ โมหะอยู่ ยังเป็นผู้สะดุ้งหวาดกลัวอยู่ ยังเป็นผู้หลบหนีต่อภัยอันตรายอยู่" ดังนี้

ตามพระพุทธโอวาทนี้ แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ก็ตาม เทวดา อินทร์พรหมก็ตาม ที่ยังมีกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้สะดุ้งหวาดกลัวอยู่ เป็นเหตุให้เกิดความโลภ ความโกรธ ความหลงอยู่นั้น ถึงชาวโลกจะยกย่องเทอดทูนว่า เป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์มีฤทธิ์เดชสักปานใดก็ตาม ก็จะหลงเชื่อยึดถือเอามาเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย เป็นที่พึ่งอันอุดมประเสริฐอย่างจริงแท้แน่นอนหาได้ไม่ เพราะเป็นที่พึ่งช่วยกำจัดภัยไม่ได้จริงเสมอไป ดังที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงชี้แจงเหตุผลมาแล้ว ซึ่งเปรียบเหมือนคนที่ตกอยู่ในหล่มด้วยกัน ย่อมไม่สามารถที่จะช่วยเหลือกันให้ขึ้นพ้นจากหล่มได้เสมอไป ฉะนั้น

เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงที่พึ่งอันไม่เกษมปลอดภัย อันไม่อุดมประเสริฐที่ท่านอัคคิทัตตฤาษีถือเป็นหลักปฏิบัติ และสอนสานุศิษย์ทั้งหลายมาดังนั้นแล้ว ครั้นจะทรงชี้บอกที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย และอุดมประเสริฐแก่คณะฤาษีทั้งหลายต่อไป จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนาด้วยพระพุทธนิพนธคาถาทั้งหลาย ซึ่งมีใจความสำคัญว่า

บุคคลใดได้ยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง และได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา คือ ทุกข์ ๑ สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ นิโรธอันเป็นที่ดับทุกข์ ๑ อริย

มรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางให้ถึงพระนิพพานซึ่งเป็นที่ดับทุกข์ ๑ ที่พึ่งของบุคคลนั้นอย่างนี้แล จึงเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย เป็นที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลได้อาศัยที่พึ่งอย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเสียได้อย่างแน่นอน

อธิบายว่า การยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่งนั้น มิได้หมายเอาการนำเอาพระพุทธรูป หรือพระธรรมที่เป็นตัวอักษร หรือรูปพระสงฆ์องค์ใดองค์หนึ่งมาถือไว้ในตน เช่นนำพระพุทธรูปมาคล้องไว้ที่คอ เป็นต้น แต่หมายถึงการน้อมเอาคุณพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม และคุณพระอริยสงฆ์เข้ามาไว้เป็นเครื่องเตือนใจ โดยทำให้พระคุณนั้น ๆ เข้ามาสถิตอยู่ในจิตใจ เพื่อให้ใจตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้วจะได้มีกำลังกล้าหาญ สามารถที่จะต่อต้านกับภัยอันตรายต่าง ๆ ได้ หรือให้มีพลังงานพอที่จะบันดาลสิ่งที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ อีกประการหนึ่ง เพื่อจะให้พระคุณนั้น ๆ สำเร็จเป็นบาทฐานให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งแทงตลอดสัจธรรมอันเป็นความจริงโดยปรมัตถ์ เพื่อกำจัดกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดความสะดุ้งหวาดกลัวซึ่งแทรกซึมอยู่ในขันธสันดานให้สิ้นสูญไป เป็นทางที่จะให้วิมุตหลุดพ้นจากทุกข์ในสังสารวัฏโดยประการทั้งปวง

การยึดเอาคุณพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่งนั้นได้แก่การปฏิบัติธรรมซึ่งเรียกว่า การเจริญกรรมฐาน การปฏิบัติธรรมหรือการเจริญกรรมฐานนั้น มีอยู่ ๒ ขั้น ขั้นที่ ๑ ได้แก่การเจริญ

สมถกรรมฐาน ขั้นที่ ๒ ได้แก่การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน มีวิธีการปฏิบัติโดยย่อดังจะได้วิสัชนาเป็นลำดับไป

สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อจะทรงแสดงการปฏิบัติธรรมโดยสมถวิธีแก่พวกฤๅษีทั้งหลาย ได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาที่ ๓ บาทแรก และบาทที่ ๒ ว่า **"โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สํฆญฺจ สรณํ คโต"** ความว่า "บุคคลใด ยึดถือพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง" ดังนี้ และเมื่อจะทรงแสดงการปฏิบัติธรรมโดยวิปัสสนาวิธี ได้ตรัสพระคาถาที่ ๓ บาทที่ ๓ และบาทที่ ๔ ต่อไปอีกว่า **"จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ"** ความว่า "และได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา" ซึ่งจะได้อรรถาธิบายให้กระจ่างต่อไปดังนี้

คำว่า **การปฏิบัติธรรมโดยสมถวิธี** ในที่นี้ ได้แก่การเจริญสมถกรรมฐาน โดยยึดเอาคุณพระพุทธเจ้า คุณพระธรรม คุณพระอริยสงฆ์ อย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นอารมณ์จนให้จิตได้บรรลุถึงขั้นอุปจารสมาธิ มิใช่หมายถึงการสวดพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ หรือพระสังฆคุณด้วยวาจา หรือการระลึกถึงชั่วครู่หนึ่งยามหนึ่งเพียงเท่านั้น ต้องลงมือบริกรรมภาวนา คือระลึกถึงพระคุณนั้นเนือง ๆ ไปจนกว่าจิตจะเป็นอุปจารสมาธิ ซึ่งอาจจะนานถึง ๗ วัน หรือ ๗ เดือน หรือ ๗ ปี ก็ได้ ย่อมเป็นไปตามสมควรแก่อุปนิสัยของบุคคลผู้ปฏิบัตินั้น ๆ ที่ได้มีทุน คือ บุญกุศลมาต่าง ๆ กันแต่กาลก่อน หรือมีการปฏิบัติยิ่งหย่อนกว่ากันในปัจจุบัน

วิธีเจริญพระพุทธคุณหรือการเจริญสมถกรรมฐาน ยึดเอาพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ที่เรียกว่า **พุทธานุสสติกรรมฐาน** นั้น เบื้องต้นผู้ปฏิบัติเมื่อตัดกังวลต่าง ๆ หมดแล้ว พึงเลือกหาสถานที่อันสมควร คือต้องปลีกตนออกจากหมู่ไปหลบทำอยู่ในที่อันสงัด ได้แก่สถานที่ไม่มีผู้คนพลุกพล่าน และไม่มีเสียงอื้ออึงมารบกวน ครั้นแล้วพึงนั่งขัดสมาธิหรือนั่งตามที่ถนัด หวนระลึกถึงศีลอันบริสุทธิ์ของตนให้เป็น**สีลวิสุทธิ**อันเป็นวิสุทธิข้อที่ ๑ ในวิสุทธิ ๗ แล้วพึงระลึกถึงพระพุทธคุณตามที่ท่านผูกไว้สำหรับให้ระลึก ซึ่งมีเป็นบรรทัดฐานอยู่ ๙ ประการ ว่า "**อิติปิ โส ภควา อรหํ, สมฺมาสมฺพุทฺโธ, วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน, สุคโต, โลกวิทู, อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ, สตฺถา เทวมนุสฺสานํ, พุทฺโธ, ภควา.**" ดังนี้อยู่เรื่อยไป นี้เป็นคำบาลี ย่อมเหมาะสมแก่ผู้ปฏิบัติที่รู้ภาษาบาลี ส่วนผู้ที่ไม่รู้ภาษาบาลีพึงระลึกถึงพระพุทธคุณด้วยคำไทย เท่าที่ตนจะพึงระลึกได้ มีตัวอย่างให้ไว้ดังนี้

"**อิติปิ โส ภควา** พระผู้มีพระภาคเจ้า ที่มีพระคุณนามว่า "**อรหํ**" นั้น เพราะเป็นผู้ทรงพ้นไกลจากกิเลส ๑,๕๐๐ ตัณหา ๑๐๘ และเป็นผู้ควรแก่การบูชาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ที่มีพระคุณนามว่า "**สมฺมาสมฺพุทฺโธ**" นั้น เพราะทรงเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองโดยถูกต้อง ไม่มีครูอาจารย์แนะนำสั่งสอน ที่มีพระคุณนามว่า "**วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน**" นั้น เพราะทรงเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวิชชา ๓ หรือ วิชชา ๘ และจรณะ ๑๕ ที่มีพระคุณนามว่า "**สุคโต**" นั้น เพราะทรงเป็นผู้เสด็จมาดี คือการทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งแต่

ต้นจนได้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้านั้น ได้ดำเนินมาด้วยดี ไม่มีอุปสรรคใด ๆ ขัดขวางให้ขาดสะบั้นลงระหว่างกลางคัน ที่มีพระคุณนามว่า "**โลกวิทู**" นั้น เพราะทรงเป็นผู้รู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือ สัตวโลก โอกาสโลก และสังขารโลก โดยถูกถ้วนตามความเป็นจริง ทั้งส่วนสมมุติสัจและปรมัตถสัจ ที่มีพระคุณนามว่า "**อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ**" นั้น เพราะทรงสามารถฝึกสอนเวไนยนิกรสัตว์ให้ตรัสรู้ตามได้อย่างไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน ที่มีพระคุณนามว่า "**สตฺถา เทวมนุสฺสานํ**" นั้น เพราะทรงเป็นครูสอนให้สำเร็จได้ทั้งมนุษย์ ทั้งเทวดา และพรหมทั้งหลาย ที่มีพระคุณนามว่า "**พุทฺโธ**" นั้น เพราะทรงเป็นผู้ตรัสรู้อริยสัจ ๔ โดยถูกต้องแล้ว ทรงสามารถสั่งสอนให้สรรพสัตว์ทั้งหลายตรัสรู้ตามด้วย ที่มีพระคุณนามว่า "***ภควา***" นั้น เพราะเป็นผู้ทรงทำลายล้างผลาญมารทั้ง ๕ เสียได้ คือ กิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร เทวปุตตมาร และมัจจุมาร หรือเป็นผู้ทรงจำแนกแยกแยะธรรมะโดยละเอียดพิสดารมีประการต่าง ๆ อย่างน่าอัศจรรย์" ดังนี้ เป็นต้น

เมื่อผู้ปฏิบัติเพียรระลึกนึกถึงพระพุทธคุณอยู่โดยทำนองนี้นาน ๆ หลายครั้งหลายหน หลายวัน หลายเดือน หรือหลายปี กิเลสคือราคะ โทสะ โมหะ ก็จะไม่เข้าพัวพันกลุ้มรุมย่ำยีจิตได้ เมื่อนั้นจิตก็จะตรงดิ่งอยู่ในพระพุทธคุณเท่านั้น เพราะราคะ โทสะ โมหะ เข้าพัวพันจิตไม่ได้ **วิตก** กับ **วิจาร** อันเป็นองค์ฌานเบื้องต้นก็จะมีกำลังกล้าปรากฏชัด วิตกทำหน้าที่ยกจิตขึ้นให้ติดอยู่กับอารมณ์กรรมฐาน คือ พระพุทธคุณ วิจารทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์

กรรมฐานนั้น เมื่อผู้ปฏิบัติมีวิตก มีการวิจารพระพุทธคุณอยู่อย่างนี้ **ปีติ** คือความดีใจ อันเป็นองค์ฌานที่ ๓ ย่อมจะเกิดมีกำลังกล้า ทำหน้าที่ให้จิตใจเอิบอิ่มชุ่มชื่น เมื่อจิตใจมีความเอิบอิ่ม ความเร่าร้อนกระวนกระวายทางกาย และทางจิตย่อมสงบลงด้วยกำลังแห่ง**ปัสสัทธิ**อันมีปีติเป็นเหตุ เมื่อความกระวนกระวายสงบระงับลงแล้ว **ความสุขกายสุขใจ**อันเป็นองค์ฌานที่ ๔ ย่อมเกิดมีกำลังแรงขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติมีความสุขกายสุขใจแล้ว จิตซึ่งได้พระพุทธคุณเป็นอารมณ์นั้นย่อมเป็น **สมาธิ** คือ ตั้งมั่นอยู่ในพุทธคุณนั้นอย่างเดียว อันเป็นองค์ฌานที่ ๕ เป็นอันว่าองค์ฌานทั้ง ๕ ซึ่งได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา คือ สมาธิ ได้เกิดขึ้นในขณะเดียวกันตามลำดับฉะนี้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ผู้เจริญพุทธานุสสติ ชื่อว่าได้สำเร็จอุปจารฌาน และได้ชื่อว่ายึดเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งได้แล้วนั่นเทียว

การเจริญพุทธานุสสตินี้นั้น อย่างสูงก็ให้สำเร็จเพียงขั้นอุปจารฌานเท่านั้น ไม่ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ เพราะพระพุทธคุณเป็นสภาพปรมัตถ์ มีความละเอียดลึกซึ้งมาก และต้องใช้จิตน้อมนึกไปหลายอย่างหลายประการตามลักษณะของพระพุทธคุณนั้น ๆ จิตจึงไม่สามารถตั้งมั่นถึงขั้นอัปปนาสมาธิ แต่ถึงอย่างไรก็ดี แม้เพียงขั้นอุปจารฌานเท่านั้น นิวรณกิเลสทั้งหลายก็สงบระงับลงด้วยอำนาจองค์ฌานทั้ง ๕ แล้ว คือ วิตกทำหน้าที่ข่มถีนมิทธนิวรณ์ วิจารทำหน้าที่ข่มวิจิกิจฉานิวรณ์ ปีติทำหน้าที่ข่มอุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์ สุขทำหน้าที่ข่มพยาปาทนิวรณ์ เอกัคคตาทำหน้าที่ข่มกามฉันทนิวรณ์

ด้วยเหตุนั้น บุคคลผู้ปฏิบัติที่ยึดเอาพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งด้วยข้อปฏิบัติอย่างนี้ จึงเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างมากกว่าสามัญธรรมดา เป็นผู้มีความเชื่อถืออย่างหนักหน่วง เป็นผู้มีสติและปัญญาอันไพบูลย์กว้างขวาง เป็นผู้ได้ประสบบุญอย่างประเสริฐ เป็นผู้มากอยู่ด้วยปีติปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดเสียได้ซึ่งทุกข์ภัยและความสะดุ้งหวาดกลัวทั้งหลาย และย่อมได้ความรู้สึกขึ้นว่าตนอยู่ร่วมกับพระพุทธเจ้าทุกทิพาราตรีกาล แม้เมื่อถึงคราวประสบกับสิ่งที่จะพึงประพฤติล่วงเกิน ก็ไม่กล้าประพฤติล่วงเกินได้ คือไม่กล้าประพฤติชั่ว ด้วยกาย วาจา ใจ เพราะหิริโอตตัปปะ คือความกระดากละอาย ความเกรงกลัวต่อบาปย่อมผุดเกิดขึ้นในดวงจิตเป็นเสมือนอยู่ต่อหน้าสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้นเทียว ผู้ปฏิบัติกรรมฐานนี้หากจะยังมิได้บรรลุมรรคผลนิพพานในชาตินี้ ก็จะเป็นผู้หวังได้ซึ่งสุคติภพในชาติหน้า

ส่วนวิธีการเจริญธรรมานุสสตินั้น กิจเบื้องต้นก็ปฏิบัติเหมือนการเจริญพุทธานุสสติ ครั้นเตรียมการเบื้องต้นเสร็จแล้ว พึงน้อมนึกระลึกถึงคุณพระธรรมตามที่ท่านผูกไว้ให้เป็นบทสำหรับระลึกซึ่งเป็นบรรทัดฐานอยู่ ๖ ประการว่า “**สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม, สนฺทิฏฺฐิโก, อกาลิโก, เอหิปสฺสิโก, โอปนยิโก, ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ.**” ดังนี้อยู่เนือง ๆ นี้เป็นคำบาลีสำหรับผู้ที่รู้ภาษาบาลี ส่วนผู้ไม่รู้ภาษาบาลี พึงระลึกถึงพระธรรมคุณในภาษาไทย ตามที่ตนจะพึงระลึกได้ มีตัวอย่างให้ไว้ดังนี้

"**สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม**" พระธรรม ๑๐ ประการ คือ พระปริยัติธรรม ๑ มรรค ๔ ผล ๔ และนิพพาน ๑ อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้อย่างครบถ้วนบริสุทธิ์บริบูรณ์ดีแล้ว คือไม่เกินและไม่ขาดตกบกพร่อง พระธรรม คือ โลกุตรธรรม ๙ ซึ่งได้แก่มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ "**สนฺทิฏฺฐิโก**" เป็นสิ่งอันผู้ปฏิบัติจะพึงรู้พึงเห็นเป็นประจักษ์ด้วยตนเอง พระธรรม คือมรรค ๔ "**อกาลิโก**" เป็นสิ่งที่ให้ผลในทันใด ไม่มีกาลอื่นคั่นในระหว่าง คืออริยผลเกิดขึ้นต่ออริยมรรคทีเดียว พระธรรม คือโลกุตรธรรม ๙ ประการ "**เอหิปสฺสิโก**" เป็นสิ่งที่ (ผู้บรรลุ) อวดอ้างได้เพราะเป็นของมีจริง กล้าเชิญคนอื่นมาพิสูจน์ดูได้ด้วยตนเอง พระธรรมคือโลกุตรธรรม ๙ ประการ "**โอปนยิโก**" เป็นสิ่งที่จะพึงยึดหน่วง คือน้อมเข้ามาไว้ในใจได้ และเมื่อปรากฏขึ้นในใจเพียงครั้งเดียว ก็สามารถปิดประตูอบายภูมิทั้ง ๔ คือผู้ได้บรรลุแล้วไม่ไปเกิดในอบายภูมิตลอดกาลนิรันดร์ พระธรรม ๙ หรือ ๑๐ ประการนั้น "**ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ**" กัลยาณปุถุชนผู้ศึกษา และพระอริยเจ้าทั้งหลาย จะพึงรู้ พึงเสวยรสด้วยตนเองโดยเฉพาะ คนอื่นซึ่งไม่รู้และไม่ได้ปฏิบัติด้วยตนเอง ย่อมไม่มีส่วนรู้ส่วนเสวยรสด้วย ดังนี้เป็นต้น

เมื่อผู้ปฏิบัติระลึกนึกถึงพระธรรมคุณอยู่อย่างนี้เนือง ๆ นานวันนานเวลาเข้า ราคะ โทสะ โมหะ ก็จะเข้าพัวพันกลุ้มรุมย่ำยีจิตไม่ได้ จิตย่อมตรงดิ่งอยู่ในพระธรรมคุณ แต่นั้น องค์แห่งอุปจารฌานทั้ง ๕ มี วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ก็จะเกิดมีกำลังขึ้น

โดยลำดับในขณะเดียวกันนั้น เหมือนอย่างที่แสดงมาแล้วในพุทธานุสสตินั้นเทียว และธัมมานุสสตินี้ก็ให้สำเร็จเพียงขั้น อุปจารฌานเช่นเดียวกัน ไม่ถึงขั้นอัปปนาสมาธิ บุคคลผู้เจริญธัมมานุสสติกรรมฐานนี้ ย่อมมีความเคารพยำเกรงในพระพุทธเจ้ามากกว่าสามัญธรรมดาว่า "ไม่ใช่เราจะตามนึกเห็นพระพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรม ผู้ทรงประกอบด้วยพระคุณอย่างนี้ ในปางอดีตที่ล่วงไปนานแล้วโน้น ความจริงในปัจจุบันเดี๋ยวนี้ ก็มิได้ปราศจากพระพุทธเจ้า" ทั้งนี้ก็เพราะได้เห็นคุณของพระธรรมโดยประจักษ์นั่นเอง และย่อมเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในพระธรรมมากขึ้น มีศรัทธาแก่กล้า มีสติปัญญาไพบูลย์กว้างขวาง เป็นผู้มากอยู่ด้วยปีติปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดทุกข์ภัย และความสะดุ้งหวาดกลัวเสียได้ ย่อมได้ความรู้สึกว่า ตนอยู่ร่วมกับพระธรรมทุกทิพาราตรีกาล แม้เมื่อถึงคราวประจวบกับสิ่งที่ยั่วเย้าเร้าให้ประพฤติล่วงละเมิด ก็จะมีหิริและโอตตัปปะผุดเกิดขึ้นมาในดวงจิตโดยทันที เกียดกันมิให้ประพฤติชั่วด้วยกาย วาจา ใจ ได้โดยง่าย อนึ่ง ผู้เจริญธัมมานุสสตินี้ ถ้าไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพานในชาติปัจจุบัน ก็จะต้องไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ โดยไม่ต้องสงสัยนั่นเทียว

ส่วนวิธีเจริญสังฆานุสสตินั้น กิจเบื้องต้นก็มีวิธีปฏิบัติเหมือนการเจริญพุทธานุสสติทุกประการ เมื่อผู้ปฏิบัติเตรียมการเบื้องต้นเสร็จแล้ว พึงน้อมนึกระลึกถึงคุณของพระอริยสงฆ์ ตามที่ท่านผูกไว้ให้ระลึก ๙ ประการ ซึ่งมีเป็นบรรทัดฐานอยู่ว่า "**สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสํโฆ, อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสํโฆ, ญายปฏิปนฺโน ภควโต**

สาวกสํโฆ, สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสํโฆ, ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคฺคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา เอส ภควโต สาวกสํโฆ, อาหุเนยฺโย, ปาหุเนยฺโย, ทกฺขิเณยฺโย, อญฺชลีกรณีโย, อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส." ดังนี้อยู่เนือง ๆ นี่สำหรับผู้รู้ภาษาบาลี ส่วนผู้ที่ไม่รู้ภาษาบาลีนั้น พึงระลึกถึงพระสังฆคุณด้วยคำไทย ตามที่ตนจะพึงระลึกได้ มีตัวอย่างให้ไว้ดังนี้

พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า อันได้แก่พระอริยบุคคล ๔ คู่ หรือ ๘ จำพวกนั้น "**สุปฏิปนฺโน**" ท่านเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว เพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา "**อุชุปฏิปนฺโน**" เป็นผู้ปฏิบัติตรงตามทางสู่พระนิพพาน ไม่ปฏิบัติอ้อมค้อมเพื่อโลกามิส ไม่มีมารยาสาไถยอันทำให้คดโกง "**ญายปฏิปนฺโน**" เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อพระนิพพานอันเป็นธรรมไม่ตาย ไม่ได้ปฏิบัติเพื่อมีภพมีชาติต่อไปอีก "**สามีจิปฏิปนฺโน**" เป็นผู้ปฏิบัติชอบ สมควรแก่การเคารพบูชาของมหาชนทั้งหลายอย่างแท้จริง "**อาหุเนยฺโย**" เป็นผู้ควรแก่อามิสบูชาที่บุคคลนำมาบูชาแต่ที่ไกล เพราะเป็นเหตุให้เกิดผลมาก "**ปาหุเนยฺโย**" เป็นแขกอันประเสริฐด้วยคุณธรรม ควรแก่การต้อนรับด้วยปัจจัยสี่ "**ทกฺขิเณยฺโย**" เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาทาน คือทานที่คนบริจาคเพื่อภพสมบัติและโภคสมบัติ เพราะเป็นเหตุให้ผลสำเร็จสมความปรารถนา "**อญฺชลีกรณีโย**" เป็นผู้ควรแก่การประนมมือกราบไหว้ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะท่านประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา อันบริสุทธิ์ "**อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส**" ท่านเป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยม

ของชาวโลก เพราะทำบุญแต่น้อย ก็ให้ได้ผลมาก เปรียบเหมือนนาข้าวที่มีดินดี และปราศจากหญ้า ที่ทำให้เมล็ดพืชผลดกหนามีคุณภาพและปริมาณมาก ดังนี้เป็นต้น

เมื่อผู้ปฏิบัติระลึกถึงพระสังฆคุณด้วยอาการอย่างนี้อยู่เนือง ๆ นานวันนานเวลาเข้า องค์แห่งอุปจารฌานทั้ง ๕ ก็จะเกิดขึ้น มีกำลังกล้า สามารถระงับดับนิวรณกิเลสให้สงบไป โดยนัยดังที่แสดงมาแล้วในพุทธานุสสติทุกประการ ผู้ที่เจริญสังฆานุสสตินี้ ย่อมมีความเคารพยำเกรงในพระสงฆ์กว่าธรรมดามาก มีศรัทธาแก่กล้า มีสติปัญญาไพบูลย์กว้างขวาง เป็นผู้มากอยู่ด้วยปีติปราโมทย์ เป็นผู้กำจัดทุกข์ภัยและความสะดุ้งหวาดกลัวเสียได้ ย่อมได้ความรู้สึกว่า ตนอยู่ร่วมกับพระอริยสงฆ์ทุกทิพาราตรีกาล แม้แต่สรีระร่างกายของผู้เจริญสังฆานุสสตินี้ ก็สมควรแก่การเคารพบูชา เป็นเสมือนโรงอุโบสถซึ่งมีพระสงฆ์กำลังประชุมเต็มอยู่ ฉะนั้น แม้เมื่อคราวที่ได้ประสบเข้ากับสิ่งที่ยั่วเย้าเร้าให้ประพฤติผิด หิริและโอตตัปปะก็จะผุดเกิดขึ้นมาในดวงจิต ห้ามกันมิให้ประพฤติผิดลงไปได้ เป็นเสมือนได้เห็นพระอริยสงฆ์อยู่เฉพาะหน้า ฉะนั้น อนึ่ง ผู้เจริญสังฆานุสสตินี้ ถ้าไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพานในชาติปัจจุบัน ก็จะต้องมีสุคติภูมิสวรรค์เป็นที่หวังได้ในชาติเบื้องหน้าโดยแท้แล

บุคคลผู้เจริญพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติกรรมฐานอยู่เนือง ๆ จนจิตเป็นอุปจารสมาธิด้วยวิธีปฏิบัติดังวิสัชนามานี้ นับว่าได้ก้าวถึงขั้น **จิตตวิสุทธิ** คือ ความหมดจดแห่งสมาธิ เป็นวิสุทธิ

ข้อที่ ๒ ในวิสุทธิ ๗ และชื่อว่าเป็นผู้ยึดเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง ตามที่สมเด็จพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระพุทธนิพนธ์คาถาข้างตนว่า "**โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สํฆญฺจ สรณํ คโต** - บุคคลใด ได้ยึดเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง" ดังนี้ นั้นแล การที่บุคคลสวดพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ที่เรียกว่า สวดมนต์ เป็นบางครั้งบางคราวนั้นก็ดี การที่บุคคลระลึกนึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณเป็นบางครั้งบางคราว หรือเวลาศัตรูจะมาถึงจึงจะระลึกนึกถึงสักครั้งหนึ่งก็ดี ยังไม่ชื่อว่าเป็นการยึดเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นที่พึ่งได้ เพราะการกระทำเพียงเท่านั้น ไม่สามารถจะเข้าถึงพระคุณของพระรัตนตรัย ต้องลงมือปฏิบัติให้สำเร็จเป็นกรรมฐานจริง ๆ ดังวิสัชนามาแล้ว

ก็แล การยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งด้วยสมถวิธีดังแสดงมานี้ แม้ว่าจะเป็นการถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ โดยถูกต้องแล้วก็ดี แต่เพราะการถึงด้วยสมถวิธีนี้ ยังเป็นโลกียธรรม ยังเห็นพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ไม่แจ้งชัด จึง ยังอาจมีทางที่จะเสื่อมคลายกลายกลับไปยึดเอาสิ่งอื่น หรือบุคคลอื่นจากพระรัตนตรัย มาเป็นที่พึ่ง หรือมาเคารพนับถือมากกว่าได้อยู่ กล่าวคือ อาจจะกลับใจไปนับถือ วัตถุ หรือบุคคล อันศักดิ์สิทธิ์ยิ่งกว่าพระรัตนตรัย หรือยังมีโอกาสที่จะเปลี่ยนใจไปเข้ารีตนับถือศาสนาอื่น ๆ นอกจากพระพุทธศาสนาก็ได้ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา

เมื่อทรงแสดงธรรม นำให้พวกฤาษีทั้งหลายเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยสมถวิธีอันเป็นขั้นต้นแล้ว จึงได้ทรงแสดงให้เข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยวิปัสสนาวิธีต่อไปอีกว่า "**จตฺตาริ อริยสจฺจานิ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติ** - และได้เห็นอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา" ดังนี้ ครั้นแล้วจึงได้ทรงแสดงจาระไนประเภทของอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค อีก ดังจะได้อรรถาธิบายให้กระจ่างต่อไป

การปฏิบัติธรรมขั้นสมถกรรมฐานนั้น ยังไม่สามารถจะให้ผู้ปฏิบัติรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ได้ เพียงแต่เป็นพื้นฐานให้รู้แจ้งต่อไปเท่านั้น ด้วยเหตุนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมเมื่อเจริญสมถกรรมฐาน ได้อุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิอันเป็นพื้นฐานของมรรคปัญญาแล้ว ต้องเจริญวิปัสสนา-กรรมฐานต่อไปอีก หรือถ้าไม่เจริญสมถกรรมฐานมาก่อนจะเจริญวิปัสสนากรรมฐานเลยทีเดียวก็ได้ การเจริญวิปัสสนากรรมฐานนั้น ต้องได้สภาวธรรมอันเป็นปรมัตถ์มาเป็นอารมณ์ คือวิปัสสนาภูมิอันได้แก่ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจจสมุปบาท ๑๒ เป็นต้น ในที่นี้จะยกเอาขันธ์ ๕ มาประกอบการอธิบายถึงวิธีการเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยสังเขป สืบต่อจากการเจริญสมถกรรมฐานอันมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ ดังที่ได้วิสัชนามาแล้วต่อไป

ขันธ์ ๕ นั้น ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ และขันธ์ ๕ นี้ ย่อลงเป็น ๒ ได้แก่ รูปขันธ์ จัดเป็น **รูปธรรม** คือสภาวธรรมที่เป็นรูป ๑ เวทนาขันธ์

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ๔ ขันธ์นี้รวมกันจัดเป็น **นามธรรม** คือสภาวธรรมที่เป็นนาม ไม่มีรูปร่างวรรณะสัณฐานปรากฏ โดยนัยนี้ จะเห็นว่า คำว่าขันธ์ ๕ กับคำว่า รูปนาม นั้นหมายเอาสภาวธรรมที่เป็นปรมัตถ์อย่างเดียวกัน ต่างแต่อันหนึ่งย่อเข้าเป็นจำนวนน้อย อีกอันหนึ่งแยกออกเป็นจำนวนมากนั้น อันผู้ปฏิบัติจะพึงสำเหนียกไว้เป็นหัวใจสำคัญ ข้อสำคัญอีกประการหนึ่งนั้นคือ ขันธ์ ๕ หรือรูปนามที่จะนำมาเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานนั้น ต้องจำกัดเอาเฉพาะขันธ์ ๕ หรือรูปนามที่เป็นปัจจุบัน คือที่ปรากฏขึ้นเฉพาะหน้าเท่านั้น ที่เป็นอดีต คือล่วงไปแล้ว หรือที่เป็นอนาคต คือยังไม่มาปรากฏขึ้นนั้น ใช้เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาไม่ได้ เพราะสิ่งที่เป็นอดีตและอนาคตนั้น ไม่ใช่วิสัยของวิปัสสนาปัญญา ไม่สามารถจะพิจารณาเห็นได้ ตามธรรมดาขันธ์ ๕ นั้น ย่อมปรากฏในทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เสมอ คือขณะที่จิตรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ แต่ละทวาร ขันธ์ ๕ จะปรากฏเป็นธรรมนิยามพร้อมกันทั้ง ๕ ขันธ์ทุก ๆ ทวารทีเดียว

ยกตัวอย่าง ขณะที่จิตเห็นรูปทางตา **จักขุปสาทรูป** อันเป็นเหตุส่องให้เห็นรูปารมณ์ กับ **รูปารมณ์** ที่ผ่านมากระทบกับจักขุ-ประสาทนั้น สองรูปนี้ เป็นรูปขันธ์ **จิต** ผู้เห็นรูปารมณ์นั้น เป็นวิญญาณขันธ์ **การเสวยรูปารมณ์** ว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์นั้น เป็นเวทนาขันธ์ ความจำสีสันวรรณะเป็นต้นของรูปารมณ์นั้น เป็นสัญญาขันธ์ **ความดีใจ** ในรูปารมณ์อันน่ารัก หรือ **ความเสียใจ**

ในรูปารมณ์อันน่าชังนั้น เป็นสังขารขันธ์ จะเห็นว่า การเห็นรูปครั้งหนึ่ง ๆ นั้น ขันธ์ ๕ จะปรากฏเกิดขึ้นพร้อมกันทุก ๆ ครั้ง ไม่มีขาดไม่มีเกินเลย แม้ในการได้ยินเสียงทางหู ได้ดมกลิ่นทางจมูก ได้ลิ้มรสทางลิ้น ได้รู้สัมผัส คือ เย็นร้อนอ่อนแข็งทางกาย และได้รู้ธรรมารมณ์ทางใจ ขันธ์ ๕ ก็ปรากฏเกิดขึ้นในทวารนั้น ๆ ครบทั้ง ๕ ขันธ์ โดยทำนองเดียวกันนี้ การใช้สติคุมใจให้กำหนดรู้ขันธ์ ๕ ที่ปรากฏเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ นั้น ให้ทันกับจังหวะที่มันเกิดขึ้นพอดี คือไม่ก่อนไม่หลังเช่นนี้ ชื่อว่าจิตได้ขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ปัจจุบัน หรือได้ขันธ์ ๕ ปัจจุบันเป็นอารมณ์ ผู้จะเจริญวิปัสสนากรรมฐานพึงสำเหนียกให้รู้ขันธ์ ๕ ปัจจุบันให้เป็นที่เข้าใจเสียก่อนเป็นประการเบื้องต้น ดังวิสัชนามานี้

เมื่อได้แสดงให้ผู้ปฏิบัติรู้จักขันธ์ ๕ ปัจจุบันอันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานมาพอสมควรแล้ว บัดนี้จะได้แสดงถึงภาวนาวิธี คือวิธีปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานโดยสังเขปต่อไป

ผู้ปฏิบัติที่ได้เจริญสมถกรรมฐานซึ่งเรียกว่า พุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ หรือสังฆานุสสติ มาดีแล้วนั้น ก่อนจะลงมือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน พึงเจริญพุทธานุสสติ หรือธัมมานุสสติ หรือสังฆานุสสติ อย่างใดอย่างหนึ่งจนให้จิตสำเร็จเป็นอุปจารสมาธิเสียก่อน เพื่อให้สำเร็จเป็นจิตตวิสุทธิ อันเป็นฐานของวิปัสสนา เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้ว พึงใช้สติควบคุมจิตให้กำหนดอารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และธัมมารมณ์

ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธัมมารมณ์ ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันเป็นธรรมนิยามอยู่แล้วนั้นทุก ๆ ทวาร สุดแต่อารมณ์นั้น ๆ จะผ่านมาทางทวารไหน ก็ให้ใช้สติควบคุมจิตกำหนดจับอารมณ์ทางทวารนั้น ให้ทันปัจจุบันทุกครั้งและทุกอารมณ์ไป ดังอธิบายมาแล้ว เช่นตัวอย่าง เมื่อรูปารมณ์ผ่านทางตา ก็กำหนดว่า **เห็นหนอ ๆ** เมื่อสัททารมณ์ผ่านทางหูกำหนดว่า **ได้ยินหนอ ๆ** เมื่อคันธารมณ์ผ่านทางจมูก กำหนดว่า **ได้กลิ่นหนอ ๆ** เมื่อรสารมณ์ผ่านทางลิ้น กำหนดว่า **รู้รสหนอ ๆ** เมื่อโผฏฐัพพารมณ์ผ่านทางกาย กำหนดว่า **เย็นหนอ ๆ** หรือ **ร้อนหนอ ๆ** หรือ **อ่อนหนอ ๆ** หรือ **แข็งหนอ ๆ** เป็นต้น กำหนดรู้ไปตามสภาพของความรู้สึกทางกาย ซึ่งมีประการต่าง ๆ มากหลาย เมื่อธัมมารมณ์ผ่านทางใจ กำหนดว่า **รู้หนอ ๆ** หรือเมื่อก้าวเท้าขวาไป กำหนดว่า **ขวาย่างหนอ** เมื่อก้าวเท้าซ้ายไปกำหนดว่า **ซ้ายย่างหนอ** หรือเมื่อนั่งสมาธิอยู่ ขณะหายใจเข้า ท้องจะพองออกให้กำหนดว่า **พองหนอ** ขณะหายใจออก ท้องจะยุบแฟบลง ให้กำหนดว่า **ยุบหนอ** รูปที่เดินไปก็ดี รูปที่พองยุบก็ดี เป็นธรรมารมณ์ทั้งนั้น ข้อสำคัญ คือให้ผู้ปฏิบัติ อย่าประมาทมัวเมาไปในกิจการอย่างอื่น ในขณะปฏิบัติธรรม จงเพียรพยายามใช้สติควบคุมจิตให้ตามกำหนดรู้อารมณ์ทั้ง ๖ ที่ทวารทั้ง ๖ อยู่อย่างนี้ให้ติดต่อกันไป

แต่ในทางปฏิบัติ คงใช้กำหนดในเวลาเดินจงกรมกับเวลานั่งสมาธิเป็นหลักใหญ่ คือ เดินจงกรมกำหนดการเดิน ประมาณ ๑ ชั่วโมง

นั่งสมาธิกำหนดลมหายใจเข้าออก พองหนอยุบหนอ ประมาณ ๑ ชั่วโมง สลับกันและติดต่อกันไป เว้นแต่เวลาหลับนอน และรับประทานอาหาร หรือพักผ่อนเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนการกำหนดอย่างอื่นใช้กำหนดเฉพาะเวลาอารมณ์นั้น ๆ จรแทรกเข้ามารบกวน เช่นเวลาที่นั่งกำหนดลมหายใจอยู่ ถ้าได้ยินเสียงแทรกเข้ามา ก็ให้หยุดกำหนดพองหนอยุบหนอไว้ก่อน ให้ตามกำหนดว่า ได้ยินหนอ ๆ แล้วจึงกลับมากำหนดลมหายใจพองหนอยุบหนออีกต่อไป ในเวลาเดินกำหนดการก้าวเท้าอยู่ ถ้ามีอารมณ์อื่นมารบกวน ก็ให้พักตามไปกำหนดอารมณ์นั้น ๆ แล้วจึงกลับมากำหนดเดินอีก โดยทำนองนี้ตลอดไป คือว่า การเดินและการนั่งกำหนดนั้น เป็นหลักปฏิบัติอันมีความสำคัญกว่าอย่างอื่น และต้องทำอย่างเอาจริงเอาจังในสองประการนี้ เว้นแต่เวลาหลับนอน และกำหนดให้ทันกับจังหวะของอารมณ์นั้น ๆ ที่ปรากฏ ณ ทวารนั้น ๆ ให้ได้อารมณ์ปัจจุบันเสมอ

เมื่อผู้ปฏิบัติใช้สติควบคุมจิตให้ตามกำหนด จับอารมณ์ปัจจุบันอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ ครั้นจิตมีสมาธิดีขึ้น ก็จะเห็นขันธ์ ๕ ปัจจุบันที่ปรากฏอยู่โดยธรรมนิยามดังอธิบายมาแล้ว เรียกว่าได้เห็นรูปเห็นนามหรือเห็นขันธ์ ๕ ปัจจุบัน การเห็นนี้ไม่ใช่เห็นด้วยตาเนื้อแต่เห็นด้วยตาญาณ การที่ผู้ปฏิบัติมาได้เห็นขันธ์ ๕ ปัจจุบัน หรือเห็นรูปเห็นนามด้วยญาณนี้ ชื่อว่าได้บรรลุถึง **นามรูปปริจเฉทญาณ** อันเป็นญาณที่ ๑ ในญาณ ๑๖ เป็นญาณที่ได้เห็นรูปธรรมนามธรรมซึ่งไม่เคยเห็นมาในกาล เมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุญาณนี้แล้ว ก็จะเห็นคน

ทั้งหลายเป็นสักแต่ขันธ์ ๕ หรือรูปนามเท่านั้น ไม่เห็นเป็นสัตว์บุคคล ตามที่เคยเข้าใจมาแต่ก่อน ที่โลกเรียกขานกันว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั่นเป็นเพียงแต่การสมมุติ หาได้เป็นจริงอย่างที่สมมุตินั้นไม่ ความจริงก็มีแต่ขันธ์ ๕ หรือ ๆ รูปนาม ตามที่เห็นประจักษ์อยู่นี้ เท่านั้น ความเห็นเช่นนี้ เรียกว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ** เป็นวิสุทธิข้อที่ ๓ ในวิสุทธิ ๗ เป็นความเห็นที่บริสุทธิ์หมดจด คือเห็นถูกต้องตาม ความจริง นับเป็น **วิปัสสนาสัมมาทิฏฐิ** ประการต้น

เมื่อผู้ปฏิบัติได้เห็นความจริงของชีวิต คือ รูปนามอย่างนี้แล้ว ครั้นปฏิบัติและพยายามกำหนดรู้รูปนามต่อไป สมาธิค่อยแก่กล้าขึ้น ก็จะรู้ว่าชีวิตของคนเรา คือรูปนามนี้ ไม่ใช่มีพระเจ้าหรือใคร ๆ เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นเลย แต่ก็มิได้เกิดขึ้นมาเองโดยลำพัง หากเกิดมาแต่เหตุปัจจัยของเขาเอง กล่าวคือ รูปคือรูปขันธ์นั้น เกิดมาแต่อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรมอันเป็นเหตุอดีต และมีอาหารเป็นเหตุปัจจุบัน ที่อุปถัมภ์เลี้ยงไว้ ส่วนนาม คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ๓ ขันธ์นี้ เกิดมาแต่เหตุอดีต คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เช่นเดียวกัน และมีผัสสะเป็นเหตุปัจจุบันที่ทำให้เกิดอยู่ตลอดไป ส่วน นาม คือวิญญาณขันธ์นั้น เกิดมาแต่เหตุอดีต ๔ อย่างนั้นเหมือนกัน ต่างแต่มีนามรูปเป็นเหตุปัจจุบันที่ทำให้เกิดอยู่ตลอดไป

นอกจากนี้ย่อมจะรู้ชัดแจ้งขึ้นว่า รูปนามนี้ ย่อมมาอาศัย ซึ่งกันและกันเป็นไป คือนามต้องอาศัยรูป รูปต้องอาศัยนาม จึง ดำรงอยู่หรือปรากฏเป็นไปได้ ถ้าแยกกันแล้วก็ดำรงอยู่ หรือปรากฏ

เป็นไปไม่ได้ ตัวอย่างที่เห็นได้ง่าย เช่น รูปที่ก้าวเท้าไปนั้น อาศัยนามคือจิต เป็นผู้สั่ง เท้าจึงก้าวไป ในกรณีเช่นนี้ เรียกว่านามเป็นเหตุให้เกิดรูป และเมื่อก้าวเท้าไป จิตย่อมเกิดรู้ขึ้นว่าได้ก้าวเท้าไป ในกรณีเช่นนี้ รูปเป็นเหตุให้เกิดนาม คือรูปที่ก้าวเท้าไปนั้นเป็นเหตุให้เกิดนามคือจิตที่รู้การก้าวนั้น ถ้าเท้าไม่ก้าวไปเสียก่อนจิตรู้ก็ไม่เกิดขึ้น เปรียบเหมือนเรือกับคนในเรือต่างอาศัยกัน คือคนอาศัยเรือนั่งไป เรืออาศัยคนพายไป ถ้าขาดเรือหรือคนแต่อย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่มีอาการปรากฏเป็นไปได้

อนึ่ง ผู้ปฏิบัติย่อมจะรู้ชัดว่า ที่รูปนามต่างเป็นเหตุผลแก่กันและกันอย่างนี้นั้น แม้ในอดีตที่ล่วงมาแล้ว รูปนามก็เป็นเหตุผลแก่กันและกันอย่างนี้ และจะเป็นอย่างนี้ตลอดไปแม้ในกาลอนาคตข้างหน้า แล้วก็จะสิ้นความสงสัยว่า เดี๋ยวนี้เราเป็นอะไร เคยเป็นอะไรมาแล้ว และจะเป็นอะไรอีกต่อไปในอนาคต หรือเรามาจากไหนและจะไปเกิดที่ไหนต่อไปอีก ความสงสัยเหล่านี้ย่อมจะหมดสิ้นไป เพราะได้รู้เห็นปัจจัยของนามรูปแจ้งชัดแล้ว ความรู้เห็นเช่นนั้น เรียกว่า **กังขาวิตรณวิสุทธิ** เป็นวิสุทธิข้อที่ ๔ ในวิสุทธิ ๗ แปลว่า ความบริสุทธิ์แห่งความสิ้นสงสัย และนับว่าผู้ปฏิบัติได้เข้าถึง **ปัจจยปริคคหญาณ** อันเป็นญาณที่ ๒ ท่านอรรถกถาจารย์แสดงไว้ว่า ผู้ปฏิบัติที่ได้มาถึงขั้นปัจจยปริคคหญาณนี้แล้ว ชื่อว่าเป็น จูฬโสดาบันบุคคล คือเข้าในขั้นจะได้สำเร็จเป็นพระโสดาบันแล้ว

เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้เหตุปัจจัยของขันธ์ ๕ หรือรูปนาม จนสิ้นความสงสัยอย่างนี้แล้ว พยายามกำหนดพิจารณารูปนามนั้นต่อไป สมาธิก็จะค่อยแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ แล้วก็จะเกิดญาณ รู้ว่าขันธ์ ๕ หรือรูปนามนี้ ตกอยู่ใน**สามัญลักษณะ** คือเป็นลักษณะที่มีอยู่ในสรรพสัตว์โดยทั่วถึงกัน เสมอเหมือนกัน ได้แก่ **อนิจจัง** ความไม่เที่ยง **ทุกขัง** ความเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ **อนัตตา** ความไม่มีตัวตน การเห็นพระไตรลักษณ์นี้เป็นการเห็นด้วยญาณโดยประจักษ์ตามที่เป็นจริง ไม่ใช่เป็นการนึกคิดเอาเอง ขันธ์ทั้ง ๕ คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละขันธ์ล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อผู้ปฏิบัติรู้แจ้งถึงความจริงของขันธ์ ๕ หรือรูปนาม ดังนี้ ชื่อว่าได้เข้าถึง **สัมมสนญาณ** อันเป็นญาณที่ ๓ คือญาณพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์ของขันธ์ ๕ หรือ รูปนาม

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนา คือกำหนดพิจารณารูปนามต่อไป สมาธิก็จะค่อยแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ ครั้นแล้ว ในขณะที่รูปนามเกิดขึ้นก็จะเห็นลักษณะที่บังเกิดขึ้นชัด ในขณะที่รูปนามแตกสลาย ก็จะเห็นลักษณะที่ดับไปชัด เห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาชัดเจนขึ้นอีก ตอนนี้ชื่อว่าได้เข้าถึง **อุทยัพพยญาณอย่างอ่อน** ในขณะผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทยัพพยญาณอย่างอ่อนนี้ **วิปัสสนูปกิเลส** คือกิเลสของวิปัสสนาจะเกิดขึ้น ทำให้ผู้ปฏิบัติหลงผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้ว ถ้าไม่มีอาจารย์แนะนำ หรือรู้ปริยัติธรรมมาไม่ดี ก็อาจจะหลงผิดทำให้เสียผลไปจริง ๆ ได้

วิปัสสนูปกิเลส นั้นมี ๑๐ อย่าง คือ

๑. **โอภาส** ได้แก่ แสงสว่าง ซึ่งทำให้เห็นความสว่างเหมือนกลางวันซึ่งไม่เคยได้เห็นมา

๒. **ญาณ** ได้แก่ ความรู้ ทำให้เกิดความรู้ดีขึ้นอย่างที่ไม่เคยได้รู้มา

๓. **ปีติ** ได้แก่ ความอิ่มใจ ทำให้รู้สึกเอิบอิ่มเปรมปรีดิ์อย่างที่ไม่เคยประสบมา

๔. **ปัสสัทธิ** ได้แก่ ความสงบ ทำให้เกิดความสงบกายสงบใจอย่างที่ไม่เคยเกิดมา

๕. **สุข** ได้แก่ ทำให้เกิดความสุขใจอย่างที่ไม่เคยได้พบมา

๖. **อธิโมกขะ** ได้แก่ ความเชื่อ ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์อย่างแรงกล้า จนฟุ้งซ่านไป

๗. **ปัคคาหะ** ได้แก่ ความเพียร ทำให้เกิดความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติจนเกินพอดี

๘. **อุปัฏฐานะ** ได้แก่ สติ ทำให้สติตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว จนทำให้หลงติดอยู่

๙. **อุเบกขา** ได้แก่ ความเฉยอยู่ในการปฏิบัติ นึกว่าได้บรรลุมรรคผลแล้ว

๑๐. **นิกันติ** ได้แก่ ความใคร่ ทำให้หลงรักใคร่พอใจติดอยู่ในวิปัสสนูปกิเลส ๙ ประการ ข้างต้นนั้น

เมื่อกิเลสเช่นนี้เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ ย่อมทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง คือมัวหลงเพลินในวิปัสสนูปกิเลสนั้น เพราะแต่ละอย่างล้วนเป็นสิ่งประณีตที่ยังมิเคยได้ประสบมาในชีวิต เมื่อเป็นเช่นนี้ เลยทำให้ไม่มีสติกำหนดรูปนามอันเป็นหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาต่อไป มัวหลงชื่นชมอยู่ว่าตนได้บรรลุมรรคผลแล้ว แต่เมื่อผู้ปฏิบัติได้รับการแนะนำจากพระอาจารย์ก็ดี หรือเกิดรู้สำนึกได้ด้วยตนเองก็ดี ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นนั้น ๆ เป็นกิเลส หาใช่มรรคผลแต่อย่างใดไม่ การมัวหลงผิดไปเช่นนั้นไม่ใช่ทางมรรคผลนิพพาน จึงต้องปล่อยวางอุปกิเลสนั้น ๆ เสีย ตั้งสติกำหนดพิจารณารูปนามต่อไป การรู้เห็นแจ้งชัด ว่าการปฏิบัติอย่างนั้นผิด การปฏิบัติอย่างนี้ถูก เช่นว่านี้ เรียกว่า **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** เป็นวิสุทธิข้อที่ ๕ ในวิสุทธิ ๗

ผู้ปฏิบัติที่ปล่อยวางอุปกิเลส แล้วเริ่มกำหนดพิจารณารูปนามต่อไป จนเห็นความเกิดและความดับของรูปนามชัดเจนขึ้น ชื่อว่าได้เข้าถึง **อุทยัพพยญาณอย่างแก่** อุทยัพพยญาณนี้นับเป็นญาณที่ ๔ เมื่อผู้ปฏิบัติได้ดำเนินการปฏิบัติมาถึงอุทยัพพยญาณอย่างแก่เช่นนี้แล้ว เพียรพยายามเจริญวิปัสสนาต่อไป คือมุ่งหน้ากำหนดพิจารณาขันธ์ ๕ หรือรูปนามนั้นแล ญาณก็จะเจริญแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ เห็นขันธ์ ๕ แตกดับไปโดยถ่ายเดียวเหมือนเม็ดฝนโต ๆ ที่ตกลงกระทบพื้นน้ำแล้วก็แตกกระจายหายไป ฉะนั้น ตอนนี้เรียกว่า ได้เข้าถึง **ภังคญาณ** นับเป็นญาณที่ ๕ ต่อไปก็จะเห็นขันธ์ ๕ นั้นปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ๆ มีแต่

แตกสลายไปโดยฝ่ายเดียว จึงเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างยิ่ง ตอนนี้เรียกว่า ได้เข้าถึง **ภยตุปัฏฐานญาณ** นับเป็นญาณที่ ๖ ต่อไปก็จะเห็นขันธ์ ๕ นั้น เป็นสิ่งที่มีแต่ทุกข์โทษโดยถ่ายเดียว ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่หลบหลีก ไม่มีส่วนใดที่น่าปรารถนาเลย ขันธ์ ๕ เป็นเหมือนฝีเหมือนโรค ผู้ปฏิบัติที่อาศัยขันธ์ ๕ อยู่นั้นจะรู้สึกเหมือนอยู่ในป่าชัฏอันเต็มไปด้วยสัตว์ร้าย ซึ่งล้วนแล้วแต่น่ากลัวอย่างยิ่ง ตอนนี้เรียกว่าได้เข้าถึง **อาทีนวญาณ** นับเป็นญาณที่ ๗ ต่อไปก็จะเห็นขันธ์ ๕ เป็นสิ่งที่น่าเบื่อหน่ายเต็มทน เพราะมีแต่ความแตกสลายไป ไม่น่าอภิรมย์ยินดีเลย หากแต่ยินดีพิจารณาความเป็นอนิจจัง ทุกขังอนัตตาของขันธ์ ๕ เหมือนพญาหงส์ทอง ไม่ยินดีในบ่อน้ำอันสกปรกใกล้บ้านของคนจัณฑาล แต่ยินดีในสระสนานอันสะอาดดาดาษไปด้วยดอกไม้นานาพันธ์ที่เชิงภูเขาจิตตกูฏ ฉะนั้น ตอนนี้เรียกว่าได้เข้าถึง**นิพพิทาญาณ** นับเป็นญาณที่ ๘ ต่อไปก็จะอยากหนีไปให้พ้นขันธ์ ๕ อันน่าเบื่อหน่ายเต็มทนนั้นเสีย เหมือนปลาถูกติดอยู่ในอวน หรือไก่ป่าถูกขังอยู่ในกรงอยากพ้น ฉะนั้น ตอนนี้เรียกว่า ได้เข้าถึง **มุญจิตุกัมยตาญาณ** นับเป็นญาณที่ ๙ ต่อไปผู้ปฏิบัติก็จะขะมักเขม้นในการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อหาทางหนีออกจากขันธ์ ๕ โดยทวนไปพิจารณาขันธ์ ๕ โดยพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาขึ้นมาโดยลำดับ แล้วก็จะเห็นพระไตรลักษณ์ของขันธ์ ๕ แจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้ปฏิบัติพร้อมที่จะหนีไปเสียให้พ้นจากขันธ์ ๕ ตอนนี้เรียกว่า ได้เข้าถึง **ปฏิสังขาญาณ** นับเป็นญาณที่ ๑๐ ต่อไปเมื่อผู้ปฏิบัติเห็นขันธ์แจ้งชัดตามความเป็นจริงจนเบื่อหน่ายขันธ์ ๕ และ

ปรารถนาจะหนีไปเสียให้พ้น แต่แล้วก็ยังหนีไปโดยทางไหนไม่ได้ จึงเกิดความรู้สึกเฉยเมยในขันธ์ ๕ ไม่ยินดียินร้าย ไม่หวาดกลัว ไม่เบื่อหน่าย ทั้งนี้ เพราะเห็นขันธ์ ๕ เป็นของว่างเปล่า ไม่มีตัวตน ไม่เห็นว่า ตัวตนของตนอยู่ในขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จึงวางเฉยในขันธ์ ๕ จิตของผู้ปฏิบัติจะนิ่งเฉยไม่ฟุ้งซ่าน กระวนกระวาย ตอนนี้เรียกว่า ได้เข้าถึง **สังขารุเปกขาญาณ** นับเป็นญาณที่ ๑๑ ต่อไปผู้ปฏิบัติก็จะพิจารณาขันธ์ ๕ โดยเห็นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนุโลมตามญาณทั้ง ๘ คือตั้งแต่อุทยัพพยญาณอย่างแก่มาจนถึงสังขารุเปกขาญาณนี้ เหมือนพระมหากษัตริย์ ทรงพิจารณาอนุโลมตามวินิจฉัยของตุลาการ ๘ นายที่วินิจฉัยมาก่อนแล้วฉะนั้น ตอนนี้เรียกว่า ได้เข้าถึง **อนุโลมญาณ** นับเป็นญาณที่ ๑๒

วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ คือตั้งแต่ อุทยัพพยญาณอย่างแก่ มาจนถึงอนุโลมญาณนี้ เรียกว่า **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** เป็นวิสุทธิข้อที่ ๖ ในวิสุทธิ ๗ คือความบริสุทธิ์หมดจดแห่งข้อปฏิบัติอันจะนำไปสู่มรรคผลนิพพาน

อนุโลมญาณนี้นั้นเป็นญาณเริ่มแรกที่จะเข้าสู่มรรค ผล และเป็นญาณสุดท้ายที่ได้ขันธ์ ๕ เป็นอารมณ์ คือเป็นความรู้เห็นของจิตดวงแรกในมรรควิถีจิต ๗ ดวง มรรควิถีจิตนั้น มีเป็นธรรมนิยามดังนี้คือ ขณะที่ผู้ปฏิบัติพิจารณาขันธ์ ๕ ด้วยสังขารุเปกขาญาณอันแก่กล้าได้ที่ และมีอินทรีย์ ๕ เกิดขึ้นสมดุลสม่ำเสมอกันแล้วนั้น มหากุศลจิตญาณสัมปยุต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง จะเกิดขึ้นพิจารณา

อารมณ์ คือขันธ์ ๕ นั้น ขณะจิตที่ ๑ เรียกว่า บริกรรมที่ ๒ เรียกว่า **อุปจาระ** ที่ ๓ เรียกว่า **อนุโลม** ที่ ๔ เรียกว่า **โคตรภู** ครั้นแล้ว **มรรคจิต** ก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ นับเป็นขณะจิตที่ ๕ แล้ว **ผลจิต** ก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ นับเป็นขณะจิตที่ ๖ ที่ ๗ แล้วก็ตกภวังค์ไป ขณะจิต ๗ ขณะ คือ บริกรรม อุปจาระ อนุโลม โคตรภู มรรค ผล ผล เรียกว่า จิตขึ้นสู่มรรควิถี มี ๗ ดวง เป็นธรรมนิยามเช่นนี้ ครั้นแล้วภวังคจิต ก็เกิดขึ้นต่อไป ต่อจากภวังคจิต **กามาวจรกุสลจิตญาณสัมปยุต** ก็เกิดขึ้นพิจารณามรรค ผล นิพพานที่ได้ผ่านมาแล้ว และพิจารณา กิเลสที่ละได้แล้ว และที่ยังเหลืออยู่

ในที่นี้พึงทราบลำดับญาณในมรรควิถีดังนี้ ขณะที่จิตเป็นบริกรรม อุปจาระ อนุโลม อันเป็นเบื้องต้นของมรรควิถีนั้น ญาณที่เกิดร่วมในขณะบริกรรม อุปจาระ และอนุโลม ๓ ขณะนี้ รวมเรียกว่า **อนุโลม-ญาณ** นับเป็นญาณที่ ๑๒ ดังที่ได้อธิบายมาแล้ว ขณะที่จิตเป็นโคตรภูนั้น จิตปล่อยวางขันธ์ ๕ ได้นิพพานอารมณ์เป็นครั้งแรก ญาณที่เกิดร่วมกับโคตรภูจิตนี้ เรียกว่า **โคตรภูญาณ** นับเป็นญาณที่ ๑๓ ขณะที่จิตเป็นโคตรภูนั้น เป็นเวลาที่เริ่มดับวับลงไป เพราะได้นิพพาน คือความดับเป็นอารมณ์ จิตจึงดับวับไป ต่อจากนั้น มรรคจิตก็เกิดรับนิพพานที่โคตรภูจิตรับแล้วนั้นเป็นอารมณ์ต่อไป ชั่วขณะจิตหนึ่ง ญาณที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้นเรียกว่า **มรรคญาณ** นับเป็นญาณที่ ๑๔ แล้วผลจิตก็เกิดขึ้น รับนิพพานเป็นอารมณ์ ต่อจากมรรคจิตอีก ๒ ขณะ ญาณที่เกิดร่วมกับผลจิตนั้นเรียกว่า

ผลญาณ นับเป็นญาณที่ ๑๕ ครั้นแล้วผลจิตก็ดับ ภวังคจิตเกิดสืบต่อแล้วกามาวจรกุสลจิตญาณสัมปยุต ก็เกิดขึ้นพิจารณามรรคผลเป็นต้น ญาณที่เกิดร่วมกับกามาวจรกุสลจิตญาณสัมปยุตนั้น เรียกว่า **ปัจจเวกขณญาณ** อันเป็นญาณที่ ๑๖ มรรคญาณนั้นได้ชื่อว่า **ญาณทัสสนวิสุทธิ** อันเป็นวิสุทธิข้อสุดท้ายในวิสุทธิ ๗ ด้วยประการฉะนี้

ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ได้ชื่อว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐานได้บรรลุอริยมรรคอริยผล ได้เห็นแจ้งพระนิพพาน ขั้นโสดาปัตติมรรคโสดาปัตติผลแล้ว จะเห็นได้ว่าผู้ปฏิบัติมาจนได้บรรลุถึงนิพพานนั้นต้องผ่านญาณ ๑๖ ญาณ หรือ วิสุทธิ ๗ อย่างมาโดยลำดับ เพราะฉะนั้นสมเด็จพระพุทธองค์จึงตรัสว่าวิสุทธิ ๗ ประการ คือ **สีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฏฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ** และ **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ส่งผู้ปฏิบัติให้ถึงพระนิพพาน ดุจรถ ๗ ผลัด ฉะนั้น ดังนี้

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐานได้บรรลุอริยมรรคอริยผลเบื้องสูงขึ้นไป ก็ปฏิบัติโดยทำนองเดียวกันนี้ ต่างแต่เริ่มต้นปฏิบัติไปตั้งแต่อุทยัพพยญาณเท่านั้น เพราะพระโสดาบันบุคคลนั้น ได้รู้แจ้งขันธ์ ๕ พร้อมทั้งเหตุปัจจัย และเห็นขันธ์ ๕ เป็นพระไตรลักษณ์มาโดยชอบอย่างไม่แปรผันแล้ว จึงไม่ต้องพิจารณานามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ อันเป็นญาณเบื้องต้นของวิปัสสนาญาณซ้ำอีก การที่ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลเบื้องสูงขึ้นไป ต้องกลับมาเจริญวิปัสสนา เพื่อให้ผ่านญาณไปตามลำดับเหมือนกับการปฏิบัติ

ครั้งแรกอีกก็จริง แต่ลักษณะและคุณภาพของญาณนั้น ๆ มีความละเอียดประณีต และสามารถกำจัดกิเลสได้ดีและมากขึ้นไปกว่ากันโดยลำดับของแต่ละขั้น เช่น มีสติสัมปชัญญะปรากฏชัด และสุขุมลึกซึ้งขึ้นกว่ากัน โดยเฉพาะญาณใน ๔ มรรค คือ โสดาปัตติมรรค-ญาณ สกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตมรรค-ญาณนั้น มีกำลังประหานกิเลสได้มากกว่ากัน คือ โสดาปัตติมรรคที่ ๑ ละกิเลสชนิดที่เป็นเหตุให้ไปเกิดในอบายภูมิได้สิ้นเชิง หมายความว่า พระโสดาบันบุคคลย่อมไม่ไปบังเกิดในอบายภูมิอีกต่อไป สกทาคามิ-มรรคที่ ๒ ละกิเลสอย่างหยาบ โดยเฉพาะที่แสดงออกมาทางกาย วาจาได้สิ้นเชิง อนาคามิมรรคที่ ๓ ละกิเลสชนิดเบาบางได้สิ้นเชิง อรหัตมรรคที่ ๔ ขั้นสูงสุด ละกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งแทรกซึมอยู่ในจิตสันดานได้โดยสิ้นเชิง หมายความว่า พระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้วิมุตหลุดพ้นจากกิเลสทุกประเภททุกชนิด เป็นผู้มีขันธสันดานบริสุทธิ์หมดจดอย่างสมบูรณ์ ดังนั้นท่านจึงไม่มีกิเลสอันเป็นเชื้อให้ต้องเกิดแก่เจ็บตายในภพทั้งหลายอีก เมื่อดับขันธ์ทั้ง ๕ อันเป็นวิบากขันธ์ครั้งสุดท้ายแล้ว ก็ปรินิพพาน ไม่มีการวกเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารอีกต่อไป

ตามที่ได้วิสัชนามาในการปฏิบัติธรรมซึ่งเรียกว่า การเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อันเป็นวิธีการเข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยวิปัสสนาวิธีนี้ แสดงให้เห็นถึงการได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ไปในตัว กล่าวคือเมื่อผู้ปฏิบัติได้บรรลุอริยมรรคแล้วนั้น มรรคจิตย่อมได้นิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานนั้นก็ได้แก่ **นิโรธสัจ** นั่นเอง ดังนั้น ผู้ได้บรรลุ

มรรคญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งนิโรธสัจด้วยมรรคญาณ หรือมรรคปัญญา อธิบายว่าปัญญาเจตสิกที่เกิดร่วมกับมรรคจิตนั้นเป็นตัวสัมมาทิฏฐิ เป็นองค์ของอริยมรรคที่ ๑ และในขณะมรรคจิตเดียวกันนั้น มีวิตกเจตสิกอันเป็นสัมมาสังกัปปะ เป็นองค์อริยมรรคที่ ๒ และสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะเจตสิกอันเป็นองค์อริยมรรคที่ ๓ - ๔ - ๕ มีวิริยะ สติ และเอกัคคตาเจตสิก อันเป็นตัวสัมมาวิริยะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ องค์อริยมรรคที่ ๖ - ๗ - ๘ เกิดร่วมกัน ประกอบพร้อมกัน โดยมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกัน องค์อริยมรรค ๘ ประการนี้ เป็น **มรรคสัจ** ดังนั้น ผู้ได้บรรลุมรรคญาณนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งมรรคสัจ ขันธ์ ๕ อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนากรรมฐานที่ผู้ปฏิบัติพิจารณามาตั้งแต่ต้นจนถึงอนุโลมญาณเป็นที่สุดนั้นเป็นตัว **ทุกขสัจ** ผู้บรรลุมรรคญาณนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งทุกขสัจ ตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดขันธ์ ๕ นั้นเป็น **สมุทยสัจ** ผู้บรรลุมรรคญาณจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้เห็นแจ้งสมุทยสัจ เป็นอันว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกรรมฐานจนได้บรรลุถึงมรรคญาณแล้ว ชื่อว่าได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ด้วยมรรคญาณหรือมรรคปัญญา ด้วยประการฉะนี้

ด้วยเหตุดังวิสัชนามานี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาว่า

บุคคลใดยึดเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง และได้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา คือ

ทุกข์ ๑ สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ๑ นิโรธอันเป็นที่ดับทุกข์ ๑ อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งเป็นเหตุให้ถึงพระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์ ๑

สรุปความว่า ผู้ยึดถือเอาพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ด้วยการปฏิบัติสมถกรรมฐานให้เห็นพระคุณของพระรัตนตรัย แล้วปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานให้เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคปัญญา ชื่อว่าได้เห็นพระธรรมโดยประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง เมื่อเห็นพระธรรมแล้วในขณะเดียวกันนั้น ชื่อว่าได้เห็นพระพุทธเจ้า และพระอริยสงฆ์ด้วย เพราะพระรัตนะทั้ง ๓ นี้ โดยสภาวะเป็นอันเดียวกัน ต่างแต่วัตถุคือชื่อสมมุติที่นำมาเรียกขานว่า พุทโธ ธัมโม สังโฆ เท่านั้น ผู้ปฏิบัติที่ได้เข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ นั้น ย่อมมีศรัทธาความเชื่อเป็นอจลศรัทธา คือเป็นความเชื่อที่แน่นหนาถาวรไม่กลับกลอก ใคร ๆ จะมาชักจูง แนะนำ ล่อหลอกให้เปลี่ยนจิตใจเป็นอย่างอื่นอีกไม่ได้ ไม่เปลี่ยนใจไปนับถือสิ่งอื่นใดยิ่งกว่าพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เพราะได้เห็นแจ้งโดยประจักษ์ว่าในโลกทั้ง ๓ นี้ ไม่มีสิ่งอื่นใดประเสริฐเลิศไปกว่าพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ผู้ปฏิบัติย่อมประกาศได้อย่างโจ่งแจ้งเปิดเผย และด้วยน้ำใจบริสุทธิ์ว่า **"นตฺถิ เม สรณํ อญฺญํ พุทฺโธ เม สรณํ วรํ** - พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่งของข้าพเจ้าอย่างประเสริฐสูงสุด ที่พึ่งอย่างอื่นประเสริฐกว่านี้ ย่อมไม่มีอีกแล้ว" ที่ผู้ปฏิบัติธรรมจนรู้แจ้งอริยสัจกล้าประกาศอย่างโจ่งแจ้งด้วยใจบริสุทธิ์

ได้เช่นนี้ ก็เพราะว่าที่พึ่ง คือพระรัตนตรัยที่ได้ประสบการณ์มาแล้วด้วยมรรคปัญญานั้น เป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย ผู้อาศัยที่พึ่งอย่างนี้แล้วย่อมวิมุตหลุดพ้นจากสังสารทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อจะทรงสรรเสริญและแสดงซึ่งผลานิสงส์แห่งที่พึ่งนั้น จึงได้ตรัสพระพุทธนิพนธคาถาในที่สุดว่า

ที่พึ่งของบุคคลผู้ถึงพระรัตนตรัยและได้เห็นแจ้งอริยสัจอย่างนี้นั้นแล จัดเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย เป็นที่พึ่งอันอุดมประเสริฐ บุคคลอาศัยที่พึ่งเช่นนี้แล้ว ย่อมสามารถจะรอดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเสียได้อย่างแน่นอน

เมื่อสาธุชนพุทธบริษัททั้งหลาย ได้ทราบถึงที่พึ่งอันประเสริฐและเกษมปลอดภัยโดยนัยที่ได้วิสัชนามานี้แล้ว จงพากันพยายามสร้างที่พึ่งอันประเสริฐนี้ให้เกิดมีในตนด้วยวิธีปฏิบัติดังวิสัชนามาแล้วด้วยความไม่ประมาทเถิด อย่าได้สำคัญผิดคิดไปแสวงหาที่พึ่งอย่างอื่นอันไม่ประเสริฐ อันไม่ปลอดภัยได้จริง เช่น ไปหลงยึดเอาต้นไม้ ภูเขาเป็นต้น เหมือนอย่างเหล่าฤๅษีทั้งหลายในนิทานเรื่องนี้ หรืออย่ามัวไปขอร้องวิงวอน หรือบนบานศาลกล่าวจากสิ่งหรือบุคคลอื่น ๆ ที่โลกอ้างว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ยิ่งไปกว่า พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เลย ที่พึ่งอื่น ๆ เหล่านั้นไม่ใช่ที่พึ่งอันประเสริฐจริง ไม่เป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัยได้จริง เพราะสิ่งเหล่านั้น หรือบุคคลอื่นนอกจากพระรัตนตรัยนั้น ไม่มีคุณอันประเสริฐวิเศษศักดิ์สิทธิ์พอจะเป็นที่พึ่งให้เล็ดลอดปลอดภัยได้จริง โดยที่ตนเองก็ยังไม่เกษมปลอดภัย และยัง

มีความสะดุ้งหวาดกลัว ยังเกลือกกลั้วอยู่ด้วยกิเลสตัณหาอยู่ ดังที่สมเด็จพระพุทธองค์ตรัสประทานพระพุทธโอวาทไว้แล้ว

อย่าว่าแต่สิ่งอื่น ๆ หรือบุคคลอื่น ๆ ซึ่งมีคุณธรรมอันต่ำกว่าพระรัตนตรัยเลย แม้รูปพระพุทธ รูปพระธรรม รูปพระสงฆ์ อันเป็นรูปของสิ่งมีพระคุณอันประเสริฐแท้ ๆ แต่บุคคลผู้เอามานับถือนั้นไม่ได้เข้าถึงพระคุณของท่านด้วยการปฏิบัติตามอย่างแท้จริง เป็นแต่นำรูปมาบูชานับถือหรือเอาติดไปกับตัว โดยหลงว่าวัตถุนั้น ๆ เป็นของศักดิ์สิทธิ์ เพียงแต่มุ่งร้องขอวิงวอนให้ท่านมาช่วยคุ้มครองรักษาโดยฝ่ายเดียวเช่นนี้ รูปพระพุทธ รูปพระธรรม รูปพระสงฆ์เหล่านั้น ก็หาสำเร็จเป็นที่พึ่งอันประเสริฐ ให้ความเกษมปลอดภัย หรือบันดาลให้สำเร็จดังความปรารถนาเสมอไปไม่ได้เลย นอกจากจะเป็นไปไม่ได้ สมดังความวิงวอนปรารถนาเสมอไปแล้ว ยังเป็นการหลอกให้เดินทางผิดให้เสียกาลเวลา แล้วก็จะหาที่พึ่งอันประเสริฐเกษมปลอดภัยไม่ได้จนตลอดชีวิต ที่พึ่งเทียมนั้นจะเป็นประโยชน์บ้างก็เพียงแต่เป็นเครื่องล่อหลอกให้หลงเชื่อ หลงเกิดความอุ่นอกอุ่นใจ ได้ความสุขเทียมเป็นการชั่วครั้งชั่วคราวเท่านั้น แต่หาปลอดภัยและให้ผลจริงจังไม่ ดังที่เคยได้ยินได้ฟัง และได้รู้ได้เห็นอยู่เสมอ ๆ ว่าผู้ร้ายใจอำมหิตประพฤติผิดศีลธรรมถูกยิงตายถูกฆ่าตายทั้ง ๆ ที่มีพระพุทธรูป หรือรูปหลวงพ่อผู้ศักดิ์สิทธิ์ผูกติดคออยู่เป็นพวง ๆ หรือคนทั้งหลายเป็นอันมากที่ยากจนไร้ทรัพย์อับปัญญาทั้ง ๆ ที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ติดอยู่กับตัว หรืออยู่กับบ้านเรือนมิได้ขาด ต้องประพฤติปฏิบัติให้เข้าถึง

พระคุณของท่านด้วย พระพุทธรูปอันเป็นเครื่องหมายแทนท่าน จึงจัดเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัย และบันดาลให้สำเร็จผลสมดังความปรารถนา

เพราะฉะนั้น สาธุชนพุทธบริษัททั้งหลายจึงไม่ควรประมาทหลงใหลเมามัวอยู่แต่ในสิ่งอันไม่เป็นสาระแก่นสาร จงพยายามแสวงหาที่พึ่งอันเป็นสาระแก่นสารให้แก่ตนโดยชอบโดยถูกทาง เหมือนอย่างพวกฤาษีทั้งหลายอันมีอัคคิทัตตฤาษีเป็นประธาน พากันเลิกละจากสิ่งที่ไม่เป็นสาระ กลับใจมายึดถือเอาสิ่งที่เป็นสาระตามพระพุทธโอวาทของสมเด็จพระบรมศาสดา กล่าวคือ ได้พากันยึดถือพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งอันเกษมปลอดภัยไว้เป็นที่พึ่งแก่ตนจนตลอดชีวิต ซึ่งมีนัยพิสดารดังที่ได้รับประทานวิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้

ความร้ายในโลกล้วน เหลือหลาย
รุมรอบรบใจกาย เกลื่อนแท้
สิ่งอื่นจักหักหาย หาห่อน มีฤๅ
เว้นแต่ความดีแก้ กลับร้ายกลายดี